

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Форма навчання: денна

Кафедра: суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ В СТАРШІЙ ШКОЛІ**

Виконала студентка 2 курсу
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Тетяна КОВАЛЬ

Керівник: **Оксана ГРИНЧИШИН**,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: **Галина ГАМРЕЦЬКА**,
кандидат філософських наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІНТЕГРОВАНІ НАВЧАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ВАЖЛИВА НАУКОВА ПРОБЛЕМА.....	7
1.1 Дослідження проблеми інтегрованого навчання в науково-педагогічній літературі.....	7
1.2 Концептуальні основи інтегрованих навчальних технологій.....	16
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ В СТАРШИХ КЛАСАХ.....	25
2.1 Вузли інтеграційного руху у змісті курсів історії.....	25
2.2 Реалізація міжпредметних зв'язків у межах громадянської та історичної освітньої галузі	36
2.3 Міжпредметні зв'язки як засіб формування ключових компетентностей старшокласників на уроках історії.....	44
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72

ВСТУП

Актуальність дослідження. Зміни, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, потребують вдосконалення методів виховання та навчання здобувачів освіти. Впровадження технологій інтегрованого навчання є одним зі способів відповіді на ці вимоги. Ці технології сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку їхньої здатності до самоосвіти та творчого використання набутого досвіду. Використання технологій інтегрованого навчання передбачає проведення цікавих уроків, різноманітних у методах та прийомах, що якісно впливає на результативність навчального процесу з історії.

Актуальність дослідження теми даної роботи визначається необхідністю адаптації системи освіти до сучасних викликів та потреб учнів. У сучасному світі, де знання стають все більш інтегрованими, важливо створювати умови для комплексного розвитку учнів через взаємодію різних предметів. Дослідження цієї теми важливе для визначення оптимальних методів та стратегій впровадження міжпредметних зв'язків на уроках історії в старшій школі. Це сприятиме покращенню ефективності навчання, розвитку критичного мислення та формуванню комплексного розуміння історичних подій. Також, з урахуванням сучасних тенденцій у педагогіці, дослідження спрямоване на виявлення можливостей використання інноваційних підходів та технологій для покращення процесу вивчення історії. Розвиток міжпредметних зв'язків може стати ключовим елементом у формуванні глибокого розуміння історичних процесів та їхнього впливу на сучасний світ.

Актуалізація уваги науковців і практикуючих вчителів до проблеми інтеграції, на наш погляд, є економічно обґрунтованою. Протягом декількох десятиліть ми спостерігали за явищем заглиблення у вивченні учнями кожної предметної галузі. Інтенсивність поширення предметних знань безпосередньо вплинула на розширення предметних знань та вмінь, якими повинно оволодіти підрастаюче покоління. На учнівських партах з'явилися

двотомні навчальні підручники, а щоденний розклад включає 6-8 різних навчальних предметів.

Однак, з такою системою успішними у навчанні стають лише ті учні, які можуть запам'ятати та відтворити велику кількість наукової інформації з кожної предметної галузі. Такий освітній процес характеризується в українській школі багатопредметністю, що неминуче веде до перевтоми дітей та мозаїчності сприйняття навколишньої дійсності. Звернення до проблеми інтеграції в навчанні вважаємо цілком логічним і своєчасним. Оскільки інтегрований підхід в освіті не є новим, варто звернутися до його ретроспективного аналізу. Зокрема, важливо вивчити позитивні та негативні наслідки реалізації ідей інтегрованого навчання в минулому, щоб уникнути повторення тих помилок, які в історії освіти вже зафіксовані. Отже, тема дослідження є актуальною в контексті вдосконалення навчального процесу та відповіді на потреби сучасного освітнього середовища.

Ступінь дослідженості проблеми. У пошуках ефективних шляхів підвищення рівня навчання в закладі загальної середньої освіти велика увага приділяється проблемі міжпредметних зв'язків та їхньої практичної реалізації. Видатні педагоги і вчені, такі як-от: І. Зверев, В. Коротов, М. Скаткін, розглядають міжпредметні зв'язки як умову єдності навчання та виховання, розглядають їх як інструмент комплексного підходу до навчання. Інші вчені, такі як К. Баханов, С. Защинська, В. Корнєєв, О. Мариновська, розглядають міжпредметний підхід у викладанні історії як одну з умов компетентнісного навчання.

Психолого-педагогічний аналіз літературних джерел вказує, що педагоги різних поколінь виявляли інтерес до інтеграції. Класичні педагоги, такі як Й. Гербарт, Дж. Локк, Я. Коменський, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинський та інші, вважали, що засвоєння знань про світ дитиною повинно бути цілісним, системним і комплексним процесом. Ці ідеї перейшли до науковців ХХ століття, що виникли в 20-30 роках, коли з'явилися концепції комплексного навчання від таких авторів, як О. Декроль, Г. Іваниця, Р.

Кузнєцов, М. Монтессорі, О. Мищенко, І. Соколянський, А. Фер'єр, С. Френе, Я. Чепіга, Р. Штейнер, О. Шульц. У другій половині ХХ століття на практиці уроків з'явилися міжпредметні зв'язки завдяки діяльності таких педагогів, як Б. Ананьєв, Ш. Ганельїн, І. Зверєв, В. Коротов, П. Кулиш, Б. Максимова, М. Монсон, В. Сухомлинський, Б. Федорова, М. Щетінін.

У 80-90 роках ХХ століття була впроваджена внутрішньопредметна інтеграція, інтегровані уроки та інтегровані навчальні курси (О. Алексеєнко, Ш. Амонашвілі, Г. Біжик, Г. Виноградова, С. Волкова, П. Ерднієв, Л. Кочина, С. Лисенко, Т. Пишкарьова, О. Савченко, М. Скаткін, Б. Тищенко, Б. Шаталов). Сучасні педагоги (І. Бекс, Г. Біжик, І. Большакова, О. Войнович, Ю. Галатюк, С. Гончаренко, М. Іванчук, І. Кословська, Д. Корчевський, Л. Кочина, В. Паламарчук, Г. Пінчук, Т. Пишкарьова, О. Савченко, О. Титар та ін.) продовжують розвивати ідеї інтегрованого навчання як необхідної умови формування у здобувачів освіти цілісної картини світу.

Наразі методичні розробки міжпредметних уроків історії, які представлені у фаховій літературі, стали більш поширеними та якіснішими. Це свідчить про зростання явища та підвищення його ефективності з педагогічного погляду. Ці уроки визнані результативними та сприяють розвитку компетентностей учнів.

Об'єкт дослідження: інтегровані навчальні технології.

Предмет дослідження: організаційно-педагогічні засади реалізації міжпредметних зв'язків під час вивчення шкільних курсів історії в старших класах.

Мета дослідження: на основі аналізу наукової літератури, а також вивчення освітніх практик визначити та описати організаційно-педагогічні засади забезпечення міжпредметних зв'язків під час вивчення шкільних курсів історії в старших класах.

Реалізація цієї мети зумовила постановку і вирішення таких взаємопов'язаних завдань:

1. Здійснити аналіз науково-педагогічної літератури на предмет

- відображення в ній проблеми інтеграції в освітньому процесі.
2. На основі вивчення наукової літератури актуалізувати концептуальні основи інтегрованих навчальних технологій.
 3. З'ясувати потенціал шкільних курсів історії щодо застосування інтегрованих навчальних технологій.
 4. Описати досвід реалізації міжпредметних зв'язків в рамках громадянської та історичної освітньої галузі.
 5. Теоретично обґрунтувати ефективність застосування міжпредметних зв'язків з метою розвитку ключових компетентностей у старшокласників.

Методи наукового дослідження:

а) теоретичні – аналіз і синтез наукових джерел із теми дослідження, аналогія, моделювання, порівняння, систематизація, узагальнення, застосовані під час вивчення педагогічної літератури з метою визначення концептуальних основ інтегрованих навчальних технологій.

б) емпіричні – анкетування, тестування, спостереження, бесіда, складання й аналіз творчих завдань, що використовуються для дослідження сучасного стану застосування інтегрованих навчальних технологій, визначення рівня сформованості ключових та предметних компетентностей.

Теоретичне значення дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні організаційно-педагогічних засад реалізації міжпредметних зв'язків під час вивчення шкільних курсів історії в старших класах.

База проведення дослідження. Дослідницьку роботу було проведено на кафедрі суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії та у Хмельницькій загальноосвітній школі № 18 імені В'ячеслава Чорновола.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (65 найменувань). Основний зміст дипломної роботи викладено на 71 сторінці.

РОЗДІЛ 1

ІНТЕГРОВАНІ НАВЧАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ВАЖЛИВА НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1 Дослідження проблеми інтегрованого навчання в науково-педагогічній літературі

Дослідження проблеми інтегрованого навчання в науково-педагогічній літературі відкриває перед нами обширний ландшафт педагогічних можливостей та інновацій. Це захоплюючий шлях вивчення, який дозволяє поглибитися у сутність інтегрованого підходу до освіти та розкривати його вплив на навчальний процес. У наш час, коли освіта стає все більше інтегрованою та комплексною, а потреби сучасного суспільства змінюються, вивчення цієї проблеми стає надзвичайно актуальним завданням.

Аналізуючи розвиток освітньої системи в Україні, важливо простежити історію формування та розвитку проблеми інтеграції в освітньому просторі. Тільки за допомогою об'єктивного та неупередженого аналізу історії цієї проблеми можна виявити сучасні тенденції її розвитку, теоретично осмислити їх і, отже, сформулювати завдання щодо розвитку української школи, освіти і педагогіки.

Історичний шлях розвитку проблеми інтеграції можна поділити на два основних періоди:

1. Виділення категорії «інтеграція» з науки і філософії;
2. Формування концепції «інтеграція».

Поняття "інтеграція" вперше було використано Я.-А. Коменським у XVII столітті. Він вважав, що для створення системи знань є важливим послідовно встановлювати зв'язки між різними навчальними предметами: «Все, що знаходиться у взаємозв'язку, повинно викладатися у такому ж взаємозв'язку» [28, с. 14]. У «Великій дидактиці» педагог яскраво відобразив ідеї неподільності навчання і виховання, всебічного розвитку особистості,

тому що «учні повинні не лише здобувати знання, а й формувати свою натуру» [28, с. 259]. А у відомій праці «Провісник загальної мудрості» Я.-А. Коменський намагався викласти систему тогочасних знань і при цьому створити сприятливі умови для опанування їх усіма людьми, незалежно від стану, віку та статі.

Його наступником був Й.-Г. Песталоцці, який розглядаючи освіту як гармонійний і рівноважний процес розвитку, зумів розкрити багатогранність взаємозв'язків між навчальними предметами та підкреслив небезпеку їхнього розриву. Також наголошував на тому, що відправним пунктом пізнання є чуттєве сприймання, яке Й.-Г. Песталоцці розумів як образне схоплення цілого, та в якому абстракція і почуття є однаково важливими, такими, що повинні розвиватися одночасно. У творі «Лінгранд і Гіртруда» інтеграція розглядалась як метод навчання.

Німецький учений і педагог Й.Ф. Гербарт ідентифікував основні стадії навчання у XVIII столітті: ясність (зрозумілість), асоціація, система (інтеграція) - здатність самостійно уявляти картину світу.

Більшість класиків педагогіки підтримує тенденцію до інтеграції науково-культурних досягнень людства для формування у школярів цілісного світогляду. Наприклад, К. Ушинський правильно вважав, що знання та ідеї, які передаються різними науками, повинні гармонійно поєднуватися в чіткому та широкому сприйнятті світу та життя загалом. Педагог вніс значний внесок у розробку інтегрованих курсів, створивши їхню модель, структуру та напрямки інтеграції.

У своїй роботі він успішно використовував інтеграцію письма та читання, розробивши аналітико-синтетичний метод навчання грамоти. Йому вдалося об'єднати елементи двох видів мовної діяльності - письма та читання - у цілісну систему. Цей метод відзначався новизною та сутністю, оскільки дозволяв ефективно формувати у дітей здатність до дистанційного спілкування за допомогою тексту. Як зазначав К. Ушинський, «ніщо не може бути важливішим у світі, ніж уміння бачити предмет з усіх боків і серед тих

відносин, в які він поставлений» [59, с. 57]. У XIX ст. К. Ушинський вніс один із найбільш значущих внесків у розвиток інтегрованих курсів, провівши психолого-педагогічне обґрунтування необхідності міжпредметних зв'язків. У своєму дослідженні «Людина як предмет виховання», зокрема в розділі «Асоціації уявлень», К. Ушинський розкрив необхідність упровадження міжпредметних зв'язків з позиції психології. [59, с. 146-165]. Окрім цього, дослідник також розробив модель, структуру, напрямки інтеграції.

Другий період розвитку проблеми інтеграції відзначається XX століттям, коли на початку століття виникає «Концепція праці», що має за основну ідею комплексний підхід до навчання з метою навчання працювати. У 1907 році з'являється «Концепція зв'язку з мистецтвом». Сплеск досліджень даного питання спостерігався у 20-30 р. XX ст. і в Україні, і в зарубіжних освітніх системах. Саме у цей період бурхливо проголошуються ідеї реформаторської педагогіки та з'являються поняття «комплексне навчання» та «програми-комплекси». Прибічники реформаторської педагогіки (А. Фер'єр, О. Шульц, О. Декролі та ін.) намагалися розв'язати проблеми в освіті того часу.

Так, швейцарський педагог Адольф Фер'єр був ініціатором створення «нових шкіл» та започаткував у них комплексний метод навчання, який ґрунтувався на щоденній трудовій діяльності та практичному досвіді учнів. Він зазначав: «Ми повинні готувати не сухих інтелектуалів, а живих людей, що успішно діють у всякому соціальному середовищі» [12].

Бельгійський педагог, психолог, лікар Жан Овідій Декролі писав: «Я маю на меті створити зв'язок між науками, змусити їх зійтися в одному центрі. Цей центр – дитина, до якої все сходиться, від якої все розходить» [12]. У той же період у США прихильники прагматичної педагогіки Дж. Дьюї обстоюють ідеї навчання учнів через метод проектів. Зокрема, У. Кілпатрик у своїй праці «Метод проектів» (1918 р.) доводить важливість організації процесу навчання учнів через їх активну діяльність [32]. Для цього діти мають самостійно вибрати тему проекту і через практичну діяльність

засвоїти знання, хоч часто ці знання були досить вузькими або поверховими.

З 1920 року в Україні також активно впроваджувалася система комплексного навчання, за якої навчальний матеріал у школі вивчався за певними темами-комплексами. Основою комплексної програми була трудова діяльність. За комплексним підходом зміст навчання визначався не межами конкретних наук, а межами цілих наукових галузей з метою створення тривимірної структури комплексу "природа-праця-суспільство", де блок "природа" включав знання з природничих наук, блок "суспільство" - гуманітарних, а блок "праця" виступав як основний і забезпечував зв'язок навчального матеріалу з життям та практичною діяльністю учнів.

Навчання за комплексними програмами стало значущим в ті роки для українських шкіл. Їх функціонування забезпечувалося на державному рівні нормативно-правовими документами та рекомендаційними матеріалами методичного характеру, виданими центральними органами освіти «Декларація про соціальне виховання» (1920 р.), «Порадник соціального виховання» (видавався з 1921 р. по 1928 р.), «Єдиний виховно-навчальний план в установах викладання» (1924 р.). Комплексні програми не були стійкими і уніфікованими: кожен рік представники Наркомосу переглядали їх і вносили необхідні зміни.

Загалом, в українській школі того часу існувала «Концепція праці» (комплексна програма розроблялась на основі трудової діяльності) та «Концепція світськування з мистецтвом» (інтеграція з мистецькими дисциплінами). Незважаючи на підтримку комплексної системи навчання на державному рівні, в освітніх колах вона викликала багато дискусій (Г. Іваниця, О. Мисиченко, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін.).

Так, український вчений І. Соколянський вважав, що комплексна система навчання повинна віддавати пріоритет завданням щодо виховання підростаючого покоління в дусі класової орієнтації. На основі процесу навчання на першому місці має стояти педагог, потім зміст і методи навчання, а лише після цього - дитина. Такі погляди І. Соколянського

критикували його колеги-опоненти.

Професор Г. Іваниця у науковій праці «Комплексний метод» (1923 р.) розглядав комплексний метод як основну дидактичну проблему, а під «комплексом» розумів «сполучення різних явищ», тобто інтегрований навчальний зміст [11]. Він розподіляв педагогічний процес на три рівні: комплексна система організації всього педагогічного процесу; комплексна організація навчального матеріалу; комплексна система організації дидактичної одиниці. На відміну від І. Соколянського, він виступав за єдині комплексні навчальні програми для українських шкіл.

Видатний внесок у розвиток комплексного навчання вніс український педагог, професор О. Мисиченко. У концепції комплексності він бачив не лише метод навчання чи частину змісту освіти, а й систему, яка має трансформувати школу в центр організованого впливу на суспільне середовище. О. Мисиченко був противником єдиної комплексної навчальної програми для всіх українських шкіл.

Наприкінці свого життя він залишався послідовником цього підходу. Він намагався поєднати практику української школи з прогресивними досягненнями зарубіжної педагогіки. Педагог активно пропагував комплексний підхід до виховання і навчання як систему, яка протистоїть схоластичності та догматизму школи. О. Мисиченко вказував на такі недоліки школи, як надмірна інформативність навчання та недостатня активна участь учнів у навчальному процесі.

Наприкінці 1920-х років комплексне навчання перейшло на комплексно-проектний, а згодом – на проектний підхід, що проіснував недовго. Обидві системи навчання не принесли бажаних результатів і, навпаки, виявилися не продуктивними в навчанні учнів, не сприяючи формуванню системних та ґрунтовних знань і вмінь. Комплексні програми навчання, засновані на міжпредметній інтеграції, виявилися несхожими та малоефективними. Тому в 1931–1932 рр. було прийнято рішення повернутися до стабільних програм на предметній основі, відмінивши

комплексні програми.

Протягом тривалого періоду в українській школі, на відміну від американської та західно-європейської, переважало предметне навчання, яке надавало конкретні, міцні та систематичні знання.

Інтеграція в українській освіті знову набула актуальності у 50–80-х роках ХХ століття через реалізацію міжпредметних зв'язків на предметних уроках. У практиці школи виникла проблема не взаємодії вчителів-«предметників» з іншими навчальними предметами, і внаслідок цього виявилася недостатньою здатність використовувати міжпредметні зв'язки. Це питання стало особливо актуальним в основній та старшій школі. У зв'язку з цим в кінці 50-х років минулого століття після опублікування закону «Про укріплення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти» розпочався новий етап впровадження інтеграційних процесів в навчальних закладах. Подолання предметної автономії здійснювалося шляхом постановки питань, пропонування учням завдань та текстів міжпредметного змісту. У 60-ті роки міжпредметні зв'язки розглядали науковці з точки зору активізації навчання, а в 70-ті роки це питання стало центральним у педагогіці.

Відомі вчені, такі як Л. Занков, І. Зверев, В. Коротов, В. Максимова, у своїх дослідженнях розглядають міжпредметні зв'язки як умову єдності навчання і виховання, а також як засіб комплексного підходу до предметної системи. Наприклад, психолог Л. Занков вважає, що знання з біології, географії, історії, отримані ще в початковій школі, є необхідними для виховання у дітей якостей громадянина. Ці знання сприяють широкому охопленню явищ світу і його багатогранності, допомагають сприймати факти та явища навколишнього світу в часі і просторі. Занков висловлює ідею, що матеріал повинен бути поданий так, щоб у школярів сформувалася цілісна яскрава картина природних умов і життя людей у різних країнах, а діти отримали загальне уявлення про весь світ та нашу планету, на якій живе людство [65, с. 132].

У 60-х роках розроблена і впроваджена В. Сухомлинським педагогічна система визначалася інтеграцією процесів навчання і виховання на основі принципу гуманізму. Він розглядав навчання і виховання як ключовий інструмент для розумового виховання. Сухомлинський вважав, що дитинство - це щоденне відкриття світу, і за це відкриття важливо зробити навчання природи, людини, історії, щоб дитячий розум і серце наповнювалися красою справжньої людини і величчю природи та Батьківщини.

У своїй практиці Сухомлинський проводив «уроки під блакитним небом», «уроки мислення серед природи», «подорожі до джерел думки і рідного слова» для здобувачів освіти. Він закликав педагогічну громадськість впроваджувати синтезований період розвитку дітей і вводити кожного учня у світ природи [55, с. 181].

У період з 70-х років у дидактиці стала актуальною проблема міжпредметних зв'язків. Дослідження М. Голобородька та інших учених стосовно навчально-пізнавальної діяльності учнів здійснення міжпредметних зв'язків свідчать про важливість цієї теми для вдосконалення навчання. В. Максимова внесла значний вклад у розв'язання проблеми міжпредметних зв'язків, висвітливши їхню методологічну роль у підвищенні наукового рівня навчання, розвитку системного методу мислення та сприянні взаємодії між учителями-предметниками.

У 90-х роках в педагогічних дослідженнях виникає тенденція до тісніших зв'язків суміжних наук у процесі навчання. Педагоги починають вирішувати питання про інтеграцію навчальних предметів і обґрунтовувати поняття "дидактична інтеграція". Інтеграція стає актуальною для покращення процесу навчання, сприяє системному методу мислення та самоосвіті вчителів. У той час, коли найбільш болючою вважається проблема ізольованості вивчення окремих дисциплін, виникає необхідність знаходження балансу між інтеграцією та збереженням предметності навчання [27, с. 48]. Варто, однак, врахувати застереження С. Гончаренка: «... найболючішою є проблема ізольованості вивчення окремих дисциплін та

протилежна їй тенденція інтегрувати все підряд, що призводить до повної відміни предметного навчання» [16, с. 3].

У зв'язку з тим, що науковий світогляд особистості не може бути простою сумою специфічних для кожної науки уявлень про світ, інтегративні процеси, які мають місце в науці, повинні знайти своє дидактичне відображення в освітніх практиках. Тому проблема інтеграції в освіті наразі становить значний науковий інтерес. Дослідженням зазначеної проблеми займається широкий загал науковців, серед яких – О. Джулик, С. Защинська, Н. Андрєєва, К. Баханов, С. Клепко, Е. Носенко та інші.

Зокрема, С. Клепко бачить у розбудові інтегративної освіти шлях до узгодження суперечностей між холізмом, тобто релігійним поклонінням цілому, і плюралізмом, тобто безупинним виробництвом множинності, партикулярності, роздрібненості тощо [24]. Розглядаючи інтегративну освіту з позицій методології нелінійного синтезу, науковець застерігає від поклоніння одному «ізму» та пропонує наслідувати приклад Ньютона, у творчості якого яскраво виявилось редуccionістсько-холістське протиріччя, тобто протиріччя у теоретичних побудовах, коли автор об'єктивно спирається на матеріалістичну, раціоналістичну та редуccionістську картину всесвіту, а суб'єктивно сповідує ірраціональну, холістичну його картину.

Серед методологічних аспектів інтеграції можна виділити таку її проблему, як обґрунтування об'єктивної основи для інтеграції. Саме ці аспекти знайшли відображення у дослідженнях І. Козловської, Я. Собко, О. Джулик. Автори вивчають питання взаємозв'язків філософських та психологічних основ процесів інтеграції в освіті [18].

Ідея інтеграції є об'єктом теоретичних і практичних досліджень у зв'язку з процесом диференціації в навчанні. Велика кількість наукових досліджень в початковій школі свідчить про те, що практично всі предмети містять інтегровані знання. Очевидно, що перегляд методичних підходів до викладання передбачає різні шляхи застосування укрупнених структур навчального матеріалу або інтеграції.

На сучасному етапі ми спостерігаємо два основні напрямки роботи: емпіричний: розробка та проведення вчителями інтегрованих уроків, і теоретичний: створення та вдосконалення інтегрованих курсів і програм, які об'єднують різноманітні предмети з інваріантної і варіативної частин навчального плану, а також підтримуються та узагальнюються курсами і гуртками за вибором у позашкільній діяльності. Інтеграція надає можливість представити учням світ в цілому, подолавши роздрібнення наукових знань та розбиття їх по дисциплінах. З іншого боку, звільнений за рахунок цього навчальний час використовується для повноцінного впровадження диференціації в навчанні. Інтеграція сприяє посиленню міжпредметних зв'язків та впливає на зменшення втомленості учнів від перевантаження, розширює сферу отримання інформації та підтримує мотивацію в навчанні.

У 80-х та початку 90-х років педагогічні лекції відзначаються введенням понять «міжпредметна інтеграція» та «інтегрований навчальний курс». Основним трендом цього періоду було активне впровадження вчителями-новаторами інтегрованих уроків та курсів. Зокрема, вчителі початкової школи прагнули збільшити інтерес учнів до навчання, експериментуючи з нестандартними уроками. Серед них найбільш продуктивними виявилися інтегровані уроки, які дозволяли учням отримати знання про предмети з різних точок зору та задіяти їх у різних видах сприйняття та діяльності. Це також пов'язано з загальним піднесенням наукових та прикладних знань у суспільстві наприкінці ХХ століття та здійсненням вченими спільних відкриттів, де між окремими науками відбувалися взаємодії.

Інноваційні вчителі кінця ХХ століття, такі як Ш. Амонашвілі, П. Ердієв, С. Лисенкова, В. Шаталов, активно досліджували можливості внутрішньопредметної інтеграції для підвищення інтересів учнів та покращення їхніх навчальних результатів. Наприклад, викладач математики П. Ердієв для поліпшення освоєння учнями математичних знань використовує систему УДО (укрупнення дидактичних одиниць), що дозволяє

інтегрувати навчальний матеріал так, щоб учень міг вивчати його цілісними блоками. Ідеї цілісності, укрупнення та внутрішньопредметної інтеграції підтримує і вчитель математики та фізики В. Шаталов. За його думкою, навчання можна порівняти з оглядом картини. Якщо поділити полотно на шматочки і розглядати їх окремо, то невідомо, що саме зображено. Так часто викладають у школі. Але потрібно уявити, як дитина сприймає цілісну картину світу, а не її фрагменти. Педагог Ш. Амонашвілі втілює ідею педагогіки співпраці, реалізуючи експеримент «Школа радості». Він активно використовує в своїй практиці досвід В. Сухомлинського і впроваджує уроки з інтегрованим змістом та різними видами діяльності учнів, такі як уроки спілкування, уроки читання з підвищеним інтересом, уроки математичного мислення та уроки письмово-мовленнєвої діяльності.

У 90-ті роки минулого століття творчі вчителі активно починають експериментувати та проводити інтегровані уроки нестандартної структури. У методичній літературі цього часу можна знайти численні цікаві ідеї для проведення захоплюючих уроків, коли міжпредметну інтеграцію реалізовували на одному уроці 2-3 вчителі. Цікавими для учнів були нестандартні інтегровані уроки у вигляді поїздок, квести, гри, змагань, кросвордів, конференцій, КВК і т.д.

Таким чином, сучасні реформи, зокрема, впровадження інтегрованого навчання, не варто сприймати як щось нове і невідоме; не варто категорично суперечити його чи сліпо реалізовувати. На нашу думку, в першу чергу важливо проаналізувати плюси і мінуси інтегрованого навчання у минулому, а потім вдосконалити та впровадити його сьогодні. Подальше дослідження і термінологічне уточнення потребують сучасні підходи до інтегрованого навчання, його види, способи та форми.

1.2 Концептуальні основи інтегрованих навчальних технологій

Світогляд є ключовим елементом в системі навчання і виховання

закладу загальної середньої освіти, визначаючи не лише спосіб осмислення навколишнього світу, але й орієнтації особистості в суспільстві. Головне завдання закладу освіти полягає у формуванні учнів цілісної історичної та наукової картини світу та історичного світогляду. Світогляд виступає не лише основою, але й серцевиною навчально-виховної роботи закладу освіти.

У сучасному світі роль світогляду ще більше зростає, оскільки він стає важливою частиною соціальної свідомості. Він об'єднує філософські принципи осмислення та синтезу знань, орієнтованих на інтереси соціальних груп, та визначає місце людини в світі, її життєві сенси. Світогляд стає своєрідним каркасом, на якому будується індивідуальний розвиток особистості. Тільки через формування світогляду людина може досягти інтелектуальної та етичної зрілості, розуміючи не лише окремі факти, але і взаємозв'язки між ними та їх значущість для суспільства та самої особистості.

Потреба пізнання людиною світу як єдиного світового процесу зумовлює інтеграцію наук. Цитата М. Планка вказує на внутрішню єдність науки та наголошує, що поділ наукових галузей визначається обмеженістю людського розуміння, а не природними межами самого об'єкта вивчення. У суті, він висловлює ідею, що наука є єдиним, невіддільним комплексом, а розділення на окремі галузі є штучним заходом, спричиненим обмеженою здатністю розуміти всі аспекти всесвіту.

Планк підкреслює, що від фізики і хімії до соціальних наук існує неперервний ланцюг зв'язків і взаємозв'язків. Його точка зору спрямована на те, щоб підкреслити взаємопов'язаність і взаємозалежність різних галузей науки. Таке розуміння сприяє усвідомленню того, що розвиток в одній галузі може мати важливі наслідки для інших, і взагалі, наука є єдиною системою, що вивчає різні аспекти нашого світу.

В перекладі з латинської «інтеграція» означає «відтворення». Інтеграція, яка передбачає поєднання різних елементів у навчанні та вихованні для досягнення нових результатів, є важливою складовою сучасної

освітньої парадигми.

Особливо значущим є підкреслення інтеграції змісту у навчанні, яка сприяє встановленню зв'язків між різними компонентами навчального матеріалу для формування цілісних уявлень учнів про світ. Це сприяє глибшому розумінню та взаємозв'язку різних предметів і явищ, а також розвиває мислення та аналітичні здібності.

Ідея інтеграції знань, яка виокремлюється як популярна у сфері освіти, справді може підвищити рівень мислення учнів, стимулювати активне використання знань у нових ситуаціях і сприяти систематичному підходу до навчання. Цей підхід сприяє розвитку динамічного та творчого мислення учнів.

Ваш огляд інтеграції в освіті чітко віддзеркалює важливі аспекти цього підходу, які сприяють глибшому розумінню та ефективнішому засвоєнню навчального матеріалу.

Інтеграція змісту у навчанні – процес встановлення зв'язків між структурними компонентами змісту в рамках певної системи навчання з метою формування цілісних уявлень про світ, орієнтованих на саморозвиток особистості дитини. Інтегрований освітній процес повинен конструюватися за принципами: доступності, науковості, послідовності, системності, цілісності, логічності, вертикального тематизму.

Науковці виділяють три рівні інтеграції змісту навчального матеріалу:

- внутрішньопредметна – інтеграція понять, знань, вмінь всередині окремих навчальних предметів;
- міжпредметна – синтез фактів, понять, принципів з двох і більше предметів;
- транспредметна – синтез компонентів основного (шкільного) і позашкільного змісту навчання.

Для внутрішньопредметної інтеграції характерно використання спіральної структури на основі принципу концентричності, де накопичення знань відбувається поетапно, а систематизація знань будується навколо

певної проблеми, що поширює і поглиблює розуміння її. Важливим є формування у дитини цілісності сприйняття. Під час вивчення загальної теми важливо показати, як за допомогою слова, звука, руху, кольору можна розкрити один і той самий образ і наше відношення до нього. Тільки так окремі знання, отримані на уроці, збиратимуться, як пазли, в одну велику картину - уявлення, з якої починається набуття істинної системи знань.

Міжпредметна інтеграція включає міжпредметні зв'язки, інтегровані уроки та блоки, інтегровані курси і програми. Одним із актуальних напрямків підвищення ефективності шкільного навчання в сучасній дидактиці є інтегрування навчальних предметів. Це передбачає взаємне узгодження завдань окремих програм для уникнення дублювання та створення умов для глибшого засвоєння навчального матеріалу. Інтегрування завдань з різних предметів на змістовому, мотиваційному та процесуальному рівнях перебудовує навчальний процес, сприяє об'єднанню в одному шкільному предметі узагальнених знань і вмінь, які раніше формувалися роздільно – у двох або кількох предметах.

Інтегрований урок може бути проведений шляхом об'єднання навчального матеріалу з різних предметів навколо спільної теми. Інтегративно-тематичний підхід передбачає, що навчальна тема (розділ) стає основною одиницею, яка збігається зі змістом уроку замість самого уроку. Цей підхід дозволяє глибше розглядати поняття та явища з різних наукових точок зору і отримувати повну та цілісну інформацію.

Під час проведення інтегрованих уроків вчителю слід самостійно визначити мету такого уроку і його сприяння цілісності навчання та формуванню знань на якісно новому рівні. Головною метою уроків, побудованих на інтегрованому змісті, є створення передумов для різнобічного розгляду повного об'єкта, поняття чи явища, а також формування системного мислення, збудження уяви та позитивного емоційного ставлення до процесу пізнання. Інтегрований урок завжди взаємодіє з іншими елементами навчального процесу і не може бути взятий в

ізоляції. Він повинен бути органічно сполучуваним із попереднім та наступними уроками, бути складовою усього навчально-виховного процесу.

Бінарні навчальні заняття та інтегровані уроки нетрадиційні за формою проведення. Модель-проект інтегрованого уроку, розроблена учителем основного предмета та вчителем-асистентом, сприяє узгодженню навчальної діяльності та формуванню цілісної інформації. Ці уроки можуть приймати різні форми, такі як усний журнал, екскурсія, змагання чи театралізація, щоб створити цілісне уявлення про предмет вивчення.

У початкових класах інтегративно-тематичний підхід, зокрема з використанням іноземних мов та предметів художньо-естетичного циклу, розкривається як ефективний засіб активізації учнів та створення умов для комплексного сприйняття навчального матеріалу.

Загальноосвітні уміння та навички, логічні операції та інтелектуальні вміння виступають як механізми інтеграції, сприяючи системному розгляду навчального процесу. Інформація, представлена як інтегративний фактор, сприяє засвоєнню нових знань та розвитку творчого потенціалу учнів.

Опис транспредметної інтеграції в школі повного дня відзначає важливі методичні принципи та підпори, на яких базується цей підхід. Це включає опору на знання з різних предметів, взаємозв'язок між дисциплінами, зближення однорідних предметів та розвиток загальних рис для кількох дисциплін.

Методологічний підхід, зокрема використання різних прийомів і методів як системи роботи, сприяє ефективному здійсненню інтеграційних процесів. Психологічний підхід враховує індивідуальні особливості дитини, покладаючи акцент на якість засвоєння знань. Дидактичний підхід описує систему теоретичних і практичних підходів до процесу навчання.

Підкресленням мети інтегрованих уроків, яка полягає в створенні передумов для різнобічного розгляду об'єкта вивчення, формуванні системного мислення та позитивному емоційному ставленні до пізнання, ви визначили ключові аспекти цього підходу.

Важливим елементом у даному підході є самостійне визначення вчителем мети інтегрованого уроку та його впливу на цілісність навчання та рівень знань учнів. Керування сукупністю дидактичних цілей для кожного уроку свідчить про систематичний підхід до планування та виконання інтегрованих уроків.

У наукових дослідженнях виокремлюють такі переваги інтегрованих навчальних технологій:

– Діти вивчають різноманітність і єдність навколишнього світу, проте кожна навчальна дисципліна, спрямована на вивчення окремих аспектів цієї єдності, обмежує їхнє уявлення, розчленовуючи його на окремі фрагменти;

– Застосування інтегрованих технологій розкриває потенціал учнів, стимулює їх до активного дослідження оточуючого світу, а також до розуміння та виявлення причинно-наслідкових зв'язків. Ці технології сприяють розвитку логічного мислення, комунікативних здібностей і надають можливість формувати інтегровані знання з різних предметів;

– Інтегровані технології, порівняно з традиційними методиками, більше сприяють розвитку мовлення та формуванню вмінь порівнювати, узагальнювати, робити висновки, а також сприяють інтеграції знань з різних дисциплін. Форми проведення уроків з використанням інтегрованих навчальних технологій – нестандартні, захоплюючі;

– Застосування різних видів роботи підтримує увагу учнів на високому рівні. Це дозволяє говорити про розвивальну ефективність таких уроків;

– Вони допомагають подолати втомленість та перенапругу учнів, забезпечуючи перехід між різноманітними видами діяльності, а також раптове підвищення пізнавального інтересу, сприяючи розвитку уваги, мислення, мовлення і пам'яті школярів;

– Інтеграція відкриває простір для самореалізації, самовираження та творчості вчителя, сприяючи розкриттю потенціалу його учнів;

– Інтеграція служить джерелом виявлення нових фактів, які можуть підтверджувати або розширювати певні висновки, спостереження учнів у

різних предметах;

– Інтегровані уроки формують у школярів широке та насичене уявлення та інтегровані знання про світ, в якому вони живуть, враховуючи аспекти матеріальної та художньої культури.

На поточному етапі розвитку освіти роль інтеграції зазнає змін. Сучасне суспільство висуває до шкільної системи нові вимоги, такі як формування учнівського цілісного уявлення про світ як взаємопов'язану систему, розвиток вміння розглядати глобальні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення. Професор В. Разумний ідентифікує три взаємопов'язані блоки, які, його думкою, повинні бути включені до змісту освіти загалом та в кожній навчальній дисципліні зокрема: знання, емоції та віра. У цьому контексті виникають можливості для реальної інтеграції пізнання, для нового синтезу інформації, що надходить до учнів. Цей синтез дозволяє молодшому школяреві не лише формувати окремі "шматки" знань про оточуючий світ, але й створювати цілісну картину і, головне, розвивати здібності до безперервного поглибленого вивчення [41].

Ефективність викладання історії в школі під час проведення міжпредметних уроків залежить від того, наскільки вчителі відповідають вимогам організації та проведення дидактичного процесу, вибору методів, прийомів та засобів навчання. Аналіз сучасної методичної літератури та досвіду викладання історії в школі вказує на ряд вимог, які визначають методіку проведення міжпредметних уроків: побудова уроку на основі закономірностей навчально-виховного процесу; оптимальне співвідношення всіх дидактичних принципів та правил при подачі інформації на уроці; створення належних умов для продуктивної пізнавальної діяльності учнів; зв'язок із раніше засвоєними знаннями і вміннями; логічність і емоційність всіх етапів навчально-виховної діяльності; раціональне поєднання різноманітних форм та методів навчання; використання нових досягнень науки та передової педагогічної практики.

Реалізація міжпредметного підходу вимагає від учителів визначення

мети та цілей уроку, вибір оптимальних методів роботи, стимулювання активності учнів, використання проблемного підходу, та наочного матеріалу. Педагоги визначають певні шляхи реалізації міжпредметного підходу через формулювання цілей, вміння поставити оптимальні завдання, інтегруючи різні аспекти вивчення матеріалу. Однак спостерігається певні розходження серед вчителів у визначенні мети уроку, де деякі формулюють її через діяльність вчителя, а інші через розвивальні або виховні аспекти.

О. Климович, Т. Воробйова, О. Тимошенко, О. Чухлібова наголошують на важливості сформулювати мету уроку через очікувані результати діяльності учнів. Вони пропонують починати формулювання мети фразою «Після цього уроку учні зможуть...», наводячи конкретні приклади для різних тем. Вибір методів та прийомів навчання залежить від виду міжпредметних зв'язків за часом реалізації. Якщо вчителем використовується випереджальна інтеграція, то найчастіше застосовується розповідь. Так, Й. Ханас пропонує за допомогою розповіді знайомити учнів із життєвою позицією письменників періоду «розстріляного відродження» [62], О. Тимошенко та О. Чухлібова у ході розповіді знайомлять учнів з поемою «Чорнобильська Мадонна», щоб останні краще зрозуміли трагедію Чорнобиля [56].

Якщо на уроці використовується спадкоємна чи синхронна інтеграція, то вчителі найчастіше застосовують бесіду. Наприклад, на уроці учителів А. Кіркової та Т. Вдовиченко бесіда використовується як основний метод навчання. Учні пропонується згадати вивчений раніше матеріал з ОБЖ, щоб краще зрозуміти глобальні проблеми людства [23]. Бесіду як метод навчання також застосовують Т. Мартищенко [34], Ж. Сарана [52].

В міжпредметних уроках історії вчителі вдаються до різноманітних прийомів для сприяння самостійності та активності учнів. У цих уроках використовується матеріал із інших предметів шкільного циклу, що розширює коло діяльності на уроці та допомагає краще розуміти історичні події, явища та терміни. Деякі вчителі рекомендують використовувати елементи рольової гри, особливо на уроках, де другою дисципліною є

українська література. Інсценування на уроках, такі як ті, що проводяться В. Чорною та Л. Бойко [64], і Й. Ханасом [62], надає учням можливість глибше зрозуміти тему та відчутти атмосферу певної епохи. Також, вчителі, такі як Й. Ханас [62], В. Чорна та Л. Бойко [64], Л. Риженко [50], Л. Туріщева [57], Т. Мартищенко [34], використовують випереджальні завдання, щоб учні виступали на уроці в ролі фахівців з різних галузей. Це дозволяє школярам опрацювати додаткову літературу і покращує їх засвоєння матеріалу.

На міжпредметних уроках часто виникають проблемні завдання, що потребують інтегрованого підходу, наприклад: «Чи здатне людство вижити в умовах загострення глобальних проблем?» [23, с. 14], «Чому тоталітарний режим приділяв особливу увагу контролю над ідеологією в суспільстві?» [52, с. 17]. Використання наочності реалізується через демонстрацію роботи з історичним документом [34], фотокартки [64], історичний портрет [52], а також використання технічних засобів навчання [50]. Емоційність на уроках передбачає жвавий виклад матеріалу, артистизм учителя та використання цікавих прикладів та наочності. Співпраця двох учителів на уроках історії забезпечує живий та цікавий підхід. Однак деякі уроки, як, наприклад, «Світ на рубежі II та III тисячоліття. Глобальні проблеми людства і особиста безпека», можуть бути побудовані, в основному, за схемою «запитання – відповідь», що не завжди сприяє емоційності [23, с. 16–17].

Отже, сучасні вчителі історії визначають шляхи реалізації міжпредметного підходу через формулювання мети та цілей уроку, вибір оптимальних методів, стимулювання активності учнів, використання проблемного підходу, наочного матеріалу та емоційності. Проте, існують певні недоліки, такі як формулювання мети через діяльність вчителя та нераціональне використання наочності, які можуть вимагати подальшого удосконалення. У майбутньому, важливо провести докладний аналіз методичних розробок уроків різних предметів, щоб покращити інтеграцію історії в шкільному навчальному процесі.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ В СТАРШИХ КЛАСАХ

2.1 Вузли інтеграційного руху у змісті курсів історії

Згідно з міжнародними стандартами освіти, розробка національних стандартів суспільствознавчої освіти в Україні повинна ґрунтуватися на філософському підході до інтеграції різноманітних знань, різних поглядів на людину і суспільство, а також на гуманізацію та гуманітаризацію освіти. Це впливає з потреби формування глобального мислення у сучасної людини.

Інтеграційні вузли в навчальних предметах є точками перетину різних тем, понять і концепцій між різними предметами або їх частинами. Цей підхід спрямований на створення єдиної освітньої системи, яка дозволяє учням бачити зв'язки між різними галузями знань та розвивати більш глибоке розуміння навчального матеріалу.

Інтеграція може відбуватися як горизонтально (між предметами одного рівня), так і вертикально (між різними рівнями освіти). Вона створює можливості для розвитку критичного мислення, творчості та здатності застосовувати знання у різних ситуаціях.

Інтеграційні вузли можуть бути впроваджені різними способами, такими як: спільні проекти вчителів, тематичні тижні, інтердисциплінарні курси або проекти з позашкільних областей. Наприклад, тема історії може бути вивчена через призму української літератури, економіки, географії та громадянської освіти, створюючи повний образ взаємозв'язку між цими предметами.

Такий підхід до навчання не лише робить заняття більш цікавими для учнів, але й розвиває їх універсальні навички, такі як комунікація, співпраця, та аналіз інформації. Інтеграція дозволяє створити освітнє середовище, яке

відображає складність реального світу та підготовлює учнів до викликів сучасного суспільства.

Громадянська та історична освітня галузь Державного стандарту освіти наразі є інтегрованою галуззю. З початком реформування профільної освіти вона матиме такий напрям і в подальшому, адже в навчальних програмах вже присутні пропозиції щодо міжпредметних зв'язків та можливі ідеї інтеграційного руху. Вже зараз зміст Державного стандарту та навчальних програм історичного спрямування передбачають усвідомлення здобувачами освіти своєї належності до природи і суспільства, створює передумови для засвоєння учнями різних видів соціального досвіду, системи цінностей суспільства, морально-правових норм, традицій.

Мета історичної освіти – формування засобами історії національної та культурної ідентичності; виховання патріотизму, громадянської відповідальності; утвердження цінностей людського буття, зокрема цінності свободи / вільної особистості, демократії, суспільної злагоди, заснованої на повазі до різних поглядів, звичаїв і культур, релігій, та потреби їх захищати; формування готовності людини до змін, (пере)осмислення соціального досвіду і творення образів майбутнього. Ця мета конкретизується в комплексі завдань історичної освіти, з яких пріоритетними є:

- формування умінь мислити критично та системно, міркувати логічно, діяти творчо, знаходити порозуміння з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей;

- прищеплення основ історичного світогляду, зокрема вміння бачити минуле під різним кутом зору, розрізняти історичну подію та її інтерпретацію;

- ознайомлення з основними політичними, економічними, соціальними та культурними тенденціями розвитку України і світу в минулому і тепер;

- представлення основних періодів історії України як суголосних з відповідними періодами європейської історії;

- відображення основних сюжетів з історії України і світу крізь призму

історичних ситуацій – викликів і суспільних відповідей на них;

- накопичення соціального досвіду, увиразнення наскрізних ліній із минулого як інструмента для аналізу та пояснення сучасних подій;

- демонстрування можливостей для самореалізації/самоствердження людини тепер і в майбутньому.

Формою реалізації завдань освітньої галузі є навчальний предмет «Історія України», зміст якого дає змогу здобувачам освіти набути цілісних знань про людину і її життєвий світ – про історію рідного краю, рід, родину, народні традиції, духовний спадок минулих поколінь українського народу. Як зазначено у пояснювальній записці навчальної програми дисципліни «Історія України. Всесвітня історія» (автори Л. Гриневич, В. Арістов, Г. Байкеніч, К. Баханов, Ж. Гаврилюк, І. Гирич, В. Гриневич, Р. Євтушенко, О. Желіба та ін.), курс базується на таких пріоритетах: забезпечення науковості, національної спрямованості, хронологічної послідовності, логічності та людського виміру історії; формулювання проблемних навчальних завдань та розгляд аспектів полікультурності; органічне та оптимальне врахування пропорцій між суспільно-політичною, соціально-економічною, культурною та духовною складовими історичного процесу, включаючи загальнонаціональну історію, регіоналістику й історичне краєзнавство; виділення основ історії повсякдення, мікроісторії та особливостей трансформації рівня життя населення відповідно до подій, що відбувалися в Україні та світі.

Змістове наповнення курсу зосередить учня на усвідомленні суті взаємовідносин людини і суспільства, набутті демократичних цінностей, адекватному випробовуванні різноманітних соціальних ролей, засвоєнні еталонів поведінки. Головним аспектом дисципліни є уявлення про те, що випускник закладу загальної середньої освіти – це патріотка/патріот України, яка/який знає її історію; носійка/носій української мови, культури, яка/який поважає культуру інших народів, вільно спілкується державною мовою, володіє також рідною (у разі відмінності) й однією чи кількома іноземними

мовами, має бажання і здатність до самоосвіти, виявляє активність і відповідальність у громадському й особистому житті, здатна/здатний до підприємливості й ініціативності, має уявлення про світобудову, бережно ставиться до природи, безпечно й доцільно використовує досягнення науки і техніки, дотримується здорового способу життя. Процес консолідації української нації, що відбувається впродовж тривалої російсько-української війни й особливо після широкомасштабного російського військового вторгнення, яскраво підкреслює важливість шкільної історичної освіти.

Навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія» була розроблений у результаті теоретичного пошуку, вивчення передового педагогічного досвіду, аналізу досягнень і труднощів у засвоєнні предметів, які закладають основи історичних знань про українську державу та світове суспільство. Вона оригінальний за змістом і пов'язаний із системою знань, передбачених іншими навчальними дисциплінами. Водночас її розробникам вдалося уникнути дублювання соціального і наукового-пізнавального змісту. Це забезпечить різнобічність і перспективність навчання й розвитку здобувачів освіти.

З огляду на те, що навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія» поки мають інтегрований курс лише між собою, коли для інших предметів інтегрованого курсу з історією поки не розроблено, в даній програмі вже помітні позитивні зрушення. Це можна побачити після закінчення кожного розділу, де розробники програм почали вказувати інтеграційні вузли поки лише у вигляді міжпредметних зв'язків, однак навіть такі зв'язки вже можна вважати досить суттєвим кроком на шляху до можливої всебічної інтеграції іншим навчальних дисциплін у вивчення навчальних предметів історичного спрямування.

Історія – це не просто набір дат і подій, а складний лабіринт подій та явищ, який відображає життя людства на протязі століть. Сучасний підхід до викладання історії передбачає впровадження інтеграційного руху, який допомагає зрозуміти зв'язок історії з іншими науками та життєвими сферами.

Вузли інтеграції стають ключовими елементами курсів історії, які сприяють глибшому розумінню історичних процесів та їхнього впливу на сучасний світ.

Перший вузол інтеграції полягає в поєднанні історії з географією. Вивчення історії світу в контексті географічних особливостей регіонів допомагає учням краще розуміти причини та наслідки геополітичних подій. Нижче подаються приклади географічних вузлів інтеграції:

1. Торговельні маршрути:

- *Географія:* Дослідження географії торгових маршрутів (шляхів шовку, шляхів солі тощо).
- *Історія:* Вивчення торговельних відносин, обміну товарами та культурними впливами.

2. Емпіричні імперії:

- *Географія:* Аналіз географічних меж імперій (Російська імперія, Австро-Угорська імперія, Британська імперія тощо).
- *Історія:* Розгляд розвитку та розпаду імперій, вивчення їх впливу на регіони.

3. Друга світова війна:

- *Географія:* Аналіз географічного розташування фронтів та стратегічних об'єктів.
- *Історія:* Вивчення військових подій, аналіз впливу географії на хід війни.

4. Імперіалізм та колоніалізм:

- *Географія:* Дослідження географії колоніальних володінь.
- *Історія:* Розгляд розвитку імперіалістичних структур та їх вплив на колоніальні території.

5. Культурні обміни:

- *Географія:* Вивчення географії культурних обмінів та шляхів міграції.
- *Історія:* Розгляд обміну ідеями, технологіями та культурними

впливами.

Географічні вузли інтеграції допомагають підвищити розуміння старшокласників про те, як географічні умови впливають на історичні події та формують розвиток різних регіонів у світі.

Другий вузол інтеграції включає в себе зв'язок історії з соціологією та політичною наукою. Вивчення історії політичних режимів, революцій та соціокультурних змін дозволяє учням розуміти природу людських суспільств та вплив політичних рішень на їхній розвиток.

1. Правова система та історія законодавства:

- *Історія:* Вивчення формування правових інститутів у різні історичні періоди.
- *Правознавство:* Аналіз правових аспектів історичних подій та їх вплив на створення сучасної правової системи.

2. Політичні реформи та громадянське суспільство:

- *Історія:* Вивчення політичних трансформацій та реформ у різні епохи.
- *Громадянська освіта:* Аналіз впливу політичних рішень на громадянське суспільство та права громадян.

3. Історія релігійних конфліктів та толерантність:

- *Історія:* Вивчення конфліктів та взаємин між різними релігіями.
- *Релігієзнавство:* Розвиток толерантності та розуміння релігійного різноманіття в контексті історії.

4. Історія політичних рухів та активізм:

- *Історія:* Вивчення розвитку політичних рухів та активізму в різні періоди.
- *Суспільствознавство:* Аналіз впливу громадянських рухів на політичний ландшафт та сучасне суспільство.

5. Історія масових комунікацій та інформаційний простір:

- *Історія:* Розгляд розвитку засобів масової комунікації в історичному контексті.

- *Медіаосвіта*: Дослідження впливу інформаційного простору на суспільство у різні епохи.

Ці соціально-політичні вузли інтеграції дозволяють поглиблювати знання учнів не лише з історії, але і з суміжних сфер, що розширює їх розуміння сучасного світу.

Третій вузол інтеграції стосується зв'язку історії з економікою. Вивчення історії економічних систем, торгівлі та інфраструктури допомагає учням зрозуміти важливість економіки у формуванні суспільства та розподілі ресурсів.

1. Економічні кризи та реформи:

- *Історія*: Вивчення економічних криз та реформ у різні історичні періоди.
- *Економіка*: Аналіз причин економічних криз та пошук оптимальних шляхів виходу з них.

2. Торгівля та глобалізація:

- *Історія*: Розгляд розвитку торгівлі в історичному контексті та її вплив на світову економіку.
- *Географія*: Вивчення географічних аспектів глобальної торгівлі та її роль у формуванні економічних зв'язків.

3. Сільське господарство та аграрні відносини:

- *Історія*: Аналіз розвитку сільського господарства та змін в аграрних відносинах.
- *Аграрна наука*: Розгляд інновацій у сільському господарстві та їх вплив на економічний розвиток.

4. Фінансова система та банківська справа:

- *Історія*: Вивчення розвитку фінансової системи та банківської справи в історії.
- *Фінансова грамотність*: Розгляд ролі банків та фінансових інститутів у сучасному економічному житті.

5. Історія підприємництва та інновацій:

- *Історія:* Аналіз розвитку підприємницької діяльності та впливу інновацій на економіку.
- *Підприємництво:* Вивчення сучасних форм підприємницької діяльності та їх зв'язку з історичним досвідом.

6. Економіка національної держави та історія економічних систем:

- *Історія:* Аналіз розвитку різних економічних систем в історії національних держав.
- *Економіка:* Дослідження сучасних економічних моделей та їх ефективності на різних етапах історії.

Ці економічні вузли інтеграції дозволяють учням отримати комплексне розуміння економічних процесів як в історичному, так і в сучасному контексті.

Четвертий вузол інтеграції полягає в поєднанні історії з культурологією. Вивчення історії мистецтва, літератури та релігії допомагає учням розуміти вплив культури на історичні процеси та національну ідентичність.

1. Мистецтво та архітектура в історії:

- *Історія мистецтв:* Аналіз розвитку мистецтва в різні історичні періоди та його взаємозв'язок із соціокультурними процесами.
- *Архітектура:* Розгляд архітектурних стилів у різних епохах та їх вплив на культурний ландшафт.

2. Літературна спадщина та історія літератури:

- *Літературознавство:* Дослідження творів літератури в контексті історичних подій та культурних трансформацій.
- *Історія літератури:* Вивчення літературних рухів та шкіл у різні епохи та їх взаємодія з історичним контекстом.

3. Мовознавство та розвиток мов у історії:

- *Мовознавство:* Аналіз етапів розвитку мов та їхніх функцій у суспільстві.
- *Історія мов:* Дослідження еволюції мов у різних культурних

середовищах та їхніх взаємозв'язків із подіями минулого.

4. Фольклор і традиції народів у історії:

- *Етнологія*: Вивчення народних звичаїв, обрядів, історії та їхнього впливу на культурний розвиток.
- *Історія*: Розгляд важливих етапів формування і розвитку культурних традицій народів у різних епохах.

5. Кіно та історія кінематографу:

- *Історія кіно*: Дослідження розвитку кінематографу в контексті історії та впливу фільмів на суспільство.
- *Кінокритика*: Розгляд ролі кіно як джерела інформації про історичні події та культурні трансформації.

6. Музика та історія музичних напрямів:

- *Історія музики*: Аналіз розвитку музичних стилів у різні історичні періоди та їх відображення суспільних тенденцій.
- *Музикознавство*: Вивчення ролі музики у формуванні культурного середовища та її взаємозв'язку із подіями минулого.

7. Культурна ідентичність та національне самовизначення:

- *Культурологія*: Аналіз формування культурної ідентичності націй та їхніх особливостей.
- *Історія*: Вивчення історії національних рухів та подій, які вплинули на формування культурних цінностей.

Ці культурологічні вузли інтеграції допомагають учням розуміти взаємозв'язок культурних явищ та історичних подій, сприяючи глибокому осмисленню культурної спадщини.

Всі ці вузли інтеграції роблять процес вивчення історії більш захопливим та корисним для учнів. Вони допомагають створити більш повну та глибоку картину світу і дозволяють учням розвивати аналітичні, критичні та творчі навички. Інтеграція історії з іншими науками та галузями знань робить навчання більш цікавим і допомагає учням краще розуміти сучасний світ у контексті його історії.

Інтеграційний рух та зазначені вище інтеграційні вузли у навчанні історії визначаються важливим фактором для комплексного розвитку учнів і формування їхньої всебічної компетентності. Цей підхід не обмежується вивченням лише історичних фактів, адже інтегрує їх у різноманітні сфери знань, розвиваючи критичне мислення, творчість та здатність до аналізу.

Перш за все, інтеграція історії з іншими предметами дозволяє учням бачити цілісну картину світу. На прикладі вивчення історії розвитку наук та техніки вони можуть зрозуміти, як суспільство формувало своє погляд на оточуючий його світ і як ці погляди впливали на історію. Історія об'єднується із літературою, мистецтвом та іншими сферами культури, створюючи цілісний образ історичних епох, який наближає учнів до життя попередніх поколінь.

Інтеграційний рух та інтеграційні вузли у навчанні історії також сприяють розвитку критичного мислення. Учні навчаються аналізувати події, визначати причинно-наслідкові зв'язки та розуміти вплив історичних фактів на сучасність. Це розвиває їх здатність критично оцінювати інформацію та приймати обґрунтовані рішення.

До того ж, інтеграція історії з іншими предметами, такими як громадянська освіта чи мовознавство, сприяє формуванню громадянської свідомості та розумінню ролі кожного індивіда у суспільстві. Старшокласники, вивчаючи історію прав людини чи громадянські обов'язки, розуміють, як вони впліталися в історичні події та формували культурні цінності. Інтеграційний рух у навчанні історії є ключем до розвитку творчої уяви та самостійності здобувачів освіти. Вони вивчають історію не як набір фактів, а як складний пазл, де кожна деталь важлива для утворення повноцінного зображення минулого. Це стимулює їхній інтелектуальний розвиток та готовність до вирішення складних завдань.

Сучасний контекст освіти ставить перед курсами історії численні виклики та відкриває перспективи для їхнього подальшого розвитку через інтеграцію. Ось деякі з них:

Виклики. Інформаційна перевантаженість: зі зростанням обсягу інформації важливо розробити ефективні методи відбору та обробки матеріалу, щоб забезпечити доступність та зрозумілість для учнів; Стабільна актуальність змісту: швидкі темпи суспільного розвитку вимагають постійного оновлення змісту історії, аби відображати сучасні реалії; Недоліки підготовка вчителів: вчителі повинні мати необхідні навички та ресурси для впровадження інтеграційних підходів, що потребує додаткової професійної підготовки; Виправлення стереотипів: зокрема, необхідно активно боротися зі стереотипами, які можуть виникнути при інтеграції історії з іншими предметами.

Перспективи. Використання технологій: розвиток технологій відкриває можливості для створення інтерактивних та доступних форматів навчання; Міждисциплінарність: інтеграція історії з іншими предметами, такими як географія, література чи мистецтво, розширює спектр розуміння і формує комплексний підхід; Розвиток компетентнісного підходу: інтеграція дозволяє акцентувати увагу на розвитку ключових компетентностей учнів, таких як критичне мислення та аналітичні навички; Глобальний контекст: розгляд історії у глобальному контексті сприяє формуванню учнівського розуміння взаємозв'язків у світі; Застосування культурологічних аспектів: інтеграція культурологічних аспектів розширює кругозір учнів та сприяє розумінню культурного розвитку суспільства.

Інтеграція в курсах історії може стати ключовим фактором для вирішення цих викликів та відкривати нові можливості для якісного освітнього процесу. Отже, інтеграційні вузли у змісті навчальної програми та навчальних предметів «Історія України. Всесвітня історія» мають можливість знайти своє місце, адже процес поєднання елементів різних предметів з історією вже розпочався і поки демонструє лише позитивні результати. Тож поки не має суттєвих проблем полишити дане питання, воно вимагає подальшого розвитку, опрацювання та інтеграцію в систему шкільної історичної освіти, поки тривають суттєві зміни у сфері освіти.

2.2 Реалізація міжпредметних зв'язків у межах громадянської та історичної освітньої галузі

У сучасному світі, на тлі стрімкого розвитку суспільства та зростання його потреб, освітній процес відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні повноцінного громадянина, особливо зважаючи на другий рік російсько-української війни та загальну національну напругу українського суспільства. Однією із ключових складових повноцінного громадянського розвитку є навчальний предмет у старшій школі «громадянська освіта», який здобуває все більшого визнання та значущості. Внаслідок даних процесів, у контексті історичної освіти також наразі вкрай важливо розглядати громадянську освіту як необхідну та неодмінну частину освітнього процесу.

Історична освіта, яка вивчає та розкриває події минулого, несе на собі важливу місію формування свідомого громадянина шляхом його ознайомлення з тисячолітньою історією власної держави та складною дорогою української нації до власної державності та незалежності. Залучення громадянської освіти до історичної галузі надає можливість створення повного, глибокого розуміння історії як джерела важливих уроків для сучасності та майбутнього. Це сприяє вихованню активних, інформованих громадян, які усвідомлюють важливість своєї ролі у розвитку суспільства через приклад давніх пращурів. Тому в дослідницькій роботі необхідно розглянути ключові аспекти та переваги злагодженого поєднання громадянської освіти та історичної дисципліни шляхом міжпредметних зв'язків для викладання історії в старшій школі. Зосереджуючи увагу на взаємодії даних навчальних предметів, можна визначити вагомий внесок цього об'єднання під час міжпредметних зв'язків у формування громадянської свідомості та відповідальності учнів.

Перш ніж переходити до опису прикладів застосування міжпредметних зв'язків під час викладання уроків історії в старшій школі з предметом громадянської освіти необхідно детально оглянути шлях реалізації цих

зв'язків. Оскільки вони повинні носити не хаотичний, а комплексний та систематичний підхід, з метою формування у здобувачів освіти ключової громадянської компетентності та прищеплення їм особистісних якостей відповідальних та активних громадян. Отже, детальний шлях реалізації цих зв'язків може включати наступні етапи:

1. Аналіз навчальних програм. Ознайомлення з вимогами та змістом навчальних програм історії та громадянської освіти для визначення точок збігу тематики.

2. Визначення спільних тем. Вибір тем, які однаково актуальні та можуть бути розглянуті як з історичного, так і з громадянського погляду (наприклад, революції, реформи, права та свободи).

3. Розробка міжпредметних проєктів та конспектів уроків. Створення спільних проєктів, які дозволяють учням застосовувати знання та навички з обох предметів для розв'язання конкретних завдань чи проблем.

4. Інтеграція громадянських цінностей через міжпредметні зв'язки під час вивчення історичних подій, процесів та явищ. Детальний аналіз історичних подій для визначення їх впливу на формування та розвиток громадянських цінностей.

5. Організація практичного заняття або уроку-дебату. Організація дебатів та обговорень, які включають в себе історичний та громадянський аспекти подій, що розглядаються.

6. Вивчення правових аспектів історичних подій. Розгляд правових норм та аспектів, які пов'язані з історичними подіями, для розуміння впливу права на громадянське суспільство.

7. Вивчення громадянських обов'язків учасників історичних процесів. Розгляд громадянських обов'язків осіб, що брали участь у історичних подіях, та їхній внесок у становлення громадянського суспільства.

8. Порівняльний аналіз історичних та громадянських документів. Вивчення та аналіз історичних документів (літературних, правових тощо) для розуміння зв'язків між історією та громадянськістю.

9. Рефлексія та оцінка. Організація занять, під час яких учні можуть робити висновки щодо взаємозв'язку історичних і громадянських аспектів.

10. Моніторинг та корекція. Постійний моніторинг ефективності міжпредметних зв'язків з метою вчасної корекції та вдосконалення навчального процесу.

Цей детальний шлях дозволить створити цілісне навчальне середовище, що сприяє якісній інтеграції історичної та громадянської освіти для формування ключових компетентностей здобувачів освіти у старшій школі. Як можна побачити з вищеперерахованого вчителю історії необхідно опрацювати великий масив методичної та наукової інформації задля створення дійсно правильного поєднання історії з громадянською освітою. Для того, щоб спробувати закріпити ключову компетентність важливо залучити міжпредметні зв'язки не лише на один урок, а за можливості опрацювати наперед цілий розділ або навіть декілька та створити відразу орієнтовні конспекти уроку з поетапним залученням знань з громадянської освіти, щоб в подальшому в старшокласників були сформовані ґрунтовне та цілісне розуміння історичної карти того чи іншого історичного явища або процесу ХХ-ХХІ століття.

Наразі для вчителів історії також значну допомогу для правильного конструювання і поєднання через міжпредметні зв'язки обох навчальних предметів можна знайти в навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія. 6-11 класи», затверджену 2022 року, адже розробники даної програми наприкінці кожного розділу вже додали можливості міжпредметних зв'язків з визначеним предметом, його класом, розділом та темою, а також орієнтовними очікуваними результатами, що може принести дана невелика інтеграція. Досить велику кількість прикладів використання міжпредметних зв'язків у навчальній програмі відносяться саме до предмету громадянська освіта, тому навіть вчитель-початківець або той, хто лише починає свій шлях поєднання через міжпредметні зв'язки декількох навчальних предметів, матиме

можливість скористатися порадами передових українських методистів та укладачів програми.

Запропоновані в програмі міжпредметні зв'язки виділені саме для поєднання з предметом громадянської освіти (без зазначення орієнтованих очікуваних результатів від даних зв'язків, які також містяться в програмі):

I. Всесвітня історія (1914-1945 рр.) 10 клас.

Розділ 1. Передумови Першої світової війни. Війна та революцій та Громадянська освіта 10 клас. Розділ: Людина в соціокультурному просторі. Тема уроку «Конфлікти».

II. Всесвітня історія (від 1945 р. до сучасності). 11 клас.

Розділ 2. Держави Північної Америки та Західної Європи: формування постіндустріального суспільства. Громадянська освіта 10 клас Розділ: Людина в соціокультурному просторі. Тема уроку «Стереотипи та упередження. Дискримінація» та тема «Я і Ми. Соціокультурна багатоманітність».

III. Історія України (1945 р. до сучасності) 11 клас.

Розділ 6. Європейський вибір України. Російсько-українська війна. Громадянська освіта. 10 клас. Розділ: Україна. Європа. Світ. Тема уроку «Інтеграція й глобалізація. Міграційні процеси і Україна. Україна – член європейського та світового товариства».

Наскрізним міжпредметним зв'язком історичного та громадянського предметів у старшій школі є тема конфлікту, яку автори навчальної програми залишають майже після кожного розділу всесвітньої та історії України у 10 класі внаслідок вивчення протягом даного навчального року відразу двох світових воєн та досить переломної події в українській історії – Української революції. Відповідно, вчителям історії під час визначення класу та уроків, де будуть застосовані міжпредметні зв'язки між історією та громадянською освітою варто звернути увагу саме на 10 клас та теми, які пов'язані з Першою світовою війною, Українською революцією та Другою світовою війною, щоб учні краще зрозуміли їх передумови, початок та перебіг, використовуючи не

лише історичні знання, але й знання з предмету «Громадянська освіта».

До прикладу, можна розробити короткий конспект уроку 11 класу із всесвітньої історії з теми «Друга світова війна» з випереджувальними завданнями для старшокласників у вигляді презентацій. Даний урок буде проводитися при підготовці до тематичного оцінювання, тобто носитиме характер узагальнення та систематизації знань. Під час такого заняття доцільно використати міжпредметні зв'язки з громадянською освітою, адже учні вже вивчили історичний матеріал означеного періоду та мають більше можливостей оперування історичними фактами, подіями, явищами та процесами при обговоренні різних питань. Отже, короткий структурний конспект уроку має такий формат:

Мета уроку:

- Розкрити причини та наслідки Другої світової війни.
- Визначити роль країн та ключових постатей у конфлікті.
- Розвивати аналітичне та критичне мислення.
- Сприяти формуванню громадянської позиції учнів.

Хід уроку

Вступ (5 хв)

1. Актуалізація знань:

- Згадати історичні події, що призвели до початку Другої світової війни.

Основна частина (20 хв)

2. Вступ до Другої світової війни:

- Пояснення політичного та економічного контексту.
- Звернення до головних причин конфлікту та їхнього впливу на громадянське суспільство.

3. Роль країн та постатей:

- Аналіз внеску країн у війну (країни Осі та Антигітлерівська коаліція).
- Визначення ролі видатних постатей, які вплинули на події.

4. Огляд основних подій через міжпредметні зв'язки:

- Порівняння історичних подій з правозахисними нормами та цінностями громадянської освіти.
- Обговорення реакції громадянського суспільства на війну, права та обов'язки громадян.

Активна робота учнів (15 хв)

5. Групова робота:

- Формування груп для обговорення конкретних аспектів Другої світової війни.
- Підготовка коротких презентацій про внесок різних країн у конфлікт (випереджувальне завдання).

Підсумок (5 хв)

6. Обговорення та рефлексія:

- Обговорення результатів групової роботи та порівняння підходів.
- Визначення ключових уроків Другої світової війни для сучасного громадянства.

7. Домашнє завдання:

- Написання короткого есе на тему: «Як історія Другої світової війни вплинула на сучасні цінності громадянства».

Використання міжпредметних зв'язків з громадянською освітою на даному уроці виражені через порівняння історичних подій з правозахисними нормами, розвиток громадянської позиції через аналіз подій та їхній вплив на права та обов'язки людини. В результаті, даний урок дозволяє не лише поглибити знання учнів з історії Другої світової війни, але й акцентує увагу на міжпредметних зв'язках для формування громадянської свідомості та цінностей.

Іншим прикладом може слугувати урок 10 класу історії України на тему «Українська революція 1917-1921 рр.», для якого також необхідно скласти короткий структурований конспект уроку з використанням міжпредметних зв'язків громадянської освіти. В результаті можливий такий

варіант перебігу уроку або практичного заняття:

Мета уроку:

- Поглибити знання учнів про події Української революції 1917-1921 рр.
- Розкрити міжпредметні зв'язки між історією та громадянською освітою.
- Розвивати аналітичне та критичне мислення учнів.

Хід уроку

Вступ (5 хв)

1. Актуалізація знань:

- Провести коротку вікторину на тему революцій в історії світу.
- Звернути увагу на ключові події в Україні початку ХХ століття.

Основна частина (15 хв)

2. Зіставлення історичних подій:

- Пояснити передумови та причини української революції в контексті світових революцій того часу.
- Визначити роль України в контексті Першої світової війни та її вплив на українське суспільство.

3. Вплив революції на громадянське суспільство:

- Визначити роль громадянського суспільства у формуванні незалежної Української держави.

4. Критичний огляд основних подій через міжпредметні зв'язки:

- Порівняння історичних подій з принципами громадянської освіти та правами людини та громадянина.
- Обговорення ролі громадянського активізму та громадських організацій у часи революції.

Активна робота учнів (20 хв)

5. Групова робота:

- Розділити учнів на групи та обговорити, як в умовах революції можна було б забезпечити громадянські права.
- Визначити роль громадянського суспільства у подоланні

соціальних та політичних конфліктів

Підсумок (5 хв)

6. Обговорення та рефлексія:

- Визначення ключових уроків Української революції 1917-1921 рр. для розвитку громадянської свідомості.

7. Домашнє завдання:

- Підготувати короткий реферат або презентацію на тему "Громадянське суспільство та революція: досвід України".

Використані ресурси:

- Підручник з історії.
- Газетні вирізки та матеріали з історії того періоду.
- Презентаційні засоби для групової роботи.
- Аудіо- та відеоматеріали для візуалізації історичних подій.

Якщо оглянути наведені вище конспекти занять з історії, то здається цілком очевидним той факт, що історичні події, які вивчаються у старшій школі досить гарно підходять для поєднання через міжпредметні зв'язки з громадянською освітою. Майже кожна тема історії України або всесвітньої ХХ-початку ХХІ століття має в собі важливі елементи формування сучасної громадської ідентичності та сучасного українського громадянина, тому уроки зі схожими міжпредметними зв'язками мають набути значного поширення та актуальності з огляду на сучасні події.

Отож, необхідність застосування міжпредметних зв'язків з громадянської освіти на уроках історії в старшій школі визначається ключовими завданнями, які стоять перед сучасною освітою та сучасними реаліями. Об'єднання цих двох предметів сприяє глибшому розумінню історичних процесів та їхнього впливу на формування громадянського суспільства. Міжпредметні зв'язки стають ефективним інструментом для відповіді на виклики сучасності, сприяючи розвитку громадянської компетентності учнів. Об'єднуючи історичний розвиток та громадянські цінності, учні отримують можливість не лише дізнатися про минуле, а й

зрозуміти, як воно впливає на сучасні громадянські реалії.

Здійснення міжпредметних зв'язків дозволяє вчителю створювати уроки, які стають не лише джерелом історичних знань, але й лабораторією громадянської відповідальності. Уроки історії, поєднані з громадянською освітою, розкривають перед учнями широкий спектр можливостей для розвитку аналітичного мислення, критичної свідомості, а також формування активної громадянської позиції.

Такий підхід до викладання важливих предметів суспільствознавчого спрямування сприяє не лише глибшому розумінню історії, але й формуванню нового покоління громадян, які здатні аналізувати, розуміти та активно впливати на події в своєму суспільстві. Отже, використання міжпредметних зв'язків з громадянської освіти на уроках історії є важливим етапом в процесі формування повноцінного громадянського суспільства.

2.3 Міжпредметні зв'язки як засіб формування ключових компетентностей старшокласників на уроках історії

Компетентнісно-орієнтований підхід навчання в закладі загальної середньої освіти, а особливо в старшій школі закладу освіти, питання вже не нове та достатньо висвітлене як науково-педагогічними працівниками, так і методистами. Однак, не зважаючи на достатню науково-методичну базу напрацювань, питання компетентнісного навчання й досі не втрачає своєї актуальності.

Це можна пояснити передусім тим, що освіта України наразі перебуває на межі досить потужних змін та перетворень, таких як: вже запущена Нова українська школа (далі – НУШ) у початковій школі та 5-6 класах; підготовка до впровадження пілотних класів за програмою НУШ серед 7-9 класів; найважливіше – реформа профільної освіти щодо запровадження мережі профільних ліцеїв по всій території України до 2027 року. Реформа профільної освіти має ключову обставину для нашого дослідження, адже

вимагає перегляду вже діючих навчальних програм з різних предметів у старшій школі. Не омине оновлення навчальної програми також навчальні предмети «Історія України», «Всесвітня історія» та інтегрований курс «Історія: України і світ».

Однак, з огляду на останні реалії та здобутки в галузі історичної освіти, стає зрозумілим, що до компетентнісного підходу буде додано численні міжпредметні зв'язки та інтеграції, що вже знайшло відображення у навчальних програмах НУШ. Тому, вважаємо за необхідне дослідити та розглянути особливості формування ключових компетентностей у старшій школі через використання на уроках історії міжпредметних зв'язків.

З моменту запровадження в освіту компетентнісно-орієнтованого підходу численні методисти та педагогічні працівники розпочали огляд та спробу розробки оновленої реалізації методики міжпредметних зв'язків з предметів історичного спрямування. Самі по собі міжпредметні зв'язки – це певне узгоджене трактування та оцінка з позицій різних наук фактів, понять, об'єктів, подій, процесів, явищ, що в подальшому дозволить послідовно, систематично та доцільно сформувати у здобувача старшої школи цілісну картину світу, яка буде виходити за межі лише одного окремого предмета. Під час міжпредметних зв'язків також важливо використовувати методи і технології навчання, які є спорідненими для різних використаних предметів. Таким чином, це вимагатиме більш складної організації освітнього процесу, яка вже матиме за мету формування не лише предметних, але й міжпредметних та особливо ключових компетентностей.

Наразі, коли в країні розпочався етап оновлення освітніх стандартів та навчальних програм, постала необхідність взаємного узгодження навчального змісту кожного окремого навчального предмета з формуванням ключових та міжпредметних компетентностей. В даному випадку, ідеальним рішенням для узгодження та поєднання стають бінарні уроки, міжпредметні зв'язки та інтегроване навчання.

Відповідно до вищезазначеного, українська дослідниця Н. Матяш у

своїх доробках акцентує увагу на тому, що міжпредметні зв'язки та компетенції мають бути визначені як нормативні вимоги в державному освітньому стандарті, навчальних програмах, посібниках та підручниках тощо [35, с. 47]. Вона також додає про необхідність врахування розробниками нормативних документів всіх можливих зв'язків на різних рівнях:

- *горизонтальних* – всі можливі зв'язки для всіх навчальних предметів і між спорідненими предметами;
- *вертикальних* – для всіх ступенів навчання (початкова, базова (середня) та старша школа);
- *внутрішньоструктурних* – аксіологічні, когнітивні, практичні, емпіричні.

Важливо також навчитися чітко розрізняти міжпредметні зв'язки та компетенції для того, щоб в подальшому мати можливість їх правильно застосовувати. До прикладу, міжпредметні зв'язки є певним підґрунтям для формування відповідних міжпредметних компетентностей. Поки, чинний Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти дає лише роз'яснення щодо естетичної міжпредметної компетентності, яку визначає як «здатність виявляти естетичне ставлення до навколишнього середовища через різні сфери людської діяльності, оцінювати предмети і явища, їх взаємодію, які можуть бути сформовані завдяки опануванню різних видів мистецтва» [17]. На жаль, наразі триває розробка нового Державного стандарту профільної середньої освіти, тому для старшої школи ми можемо послуговуватися лише державним стандартом, прийнятим у 2011 році. З огляду на зазначене, поки є певні складнощі у правильному визначенні та застосуванні міжпредметних зв'язків на уроках старшої школи, в тому числі для формування ключових компетентностей на даних уроках. Єдине, що відомо точно – важливість компетентнісно-орієнтованого навчання для майбутнього здобувачів освіти.

Тому, очевидно, що основним завданням сучасної загальної середньої

освіти є розвиток загальних ключових компетентностей, адже саме їх формування сприятиме ефективному розвитку спеціальних професійних навичок випускників у системі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої чи вищої освіти.

Основні риси ключових компетентностей включають:

- багатофункціональність - дозволяє вирішувати завдання та проблеми в неординарних ситуаціях і різних сферах життя (повсякденній, професійній, соціальній тощо);

- надпредметність і міждисциплінарність – дозволяють застосовувати знання не лише в навчальному середовищі, а й у різних сферах суспільного життя;

- багатовимірність, що охоплює різні розумові процеси та інтелектуальні вміння, саморефлексію, визначення власної позиції, самооцінку, критичне мислення, креативність та здоровий глузд.

Для більш ефективного формування ключових компетентностей у старшій школі існують також певні умови:

1. Визначення актуального складу кожної ключової компетентності;
2. Декомпозицію компетентнісної моделі підготовленості випускника на поетапні моделі підготовленості учня;
3. Поетапні моделі для підготовки здобувача освіти в подальшому поділяють по окремим навчальним предметам і основним напрямам позакласної діяльності;
4. Проектування засобів і технологій формування та оцінки компетентностей;
5. Створення системи моніторингу індивідуальних навчальних досягнень учнів.

Щодо переліку ключових компетентностей, то важливо враховувати освітні традиції і соціокультурний контекст сучасного українського суспільства. Відбір компетентностей повинен відповідати сферам самореалізації особистості та її діяльності в сучасному суспільстві. Комплекс

напрямів набуття компетентностей стане базовим для досягнення успішної самоактуалізації особистості у визначеній сфері суспільного життя.

Також, оновлення складу та визначень ключових компетентностей повинно не заперечувати європейські освітні ключові компетентності, та по-можливості, навіть дещо орієнтуватися на них, при цьому не полишаючи важливого національного складника. Так, на основі проведених досліджень робочої групи з впровадження компетентнісного підходу, створеної в рамках проєкту ПРООН «Освітня політика та освіта «рівний-рівному», пропонується такий перелік ключових компетентностей: навчальна (уміння вчитись); загальнокультурна; громадянська; соціальна; компетентність з інформаційних та комунікаційних технологій; підприємницька.

З вищезазначеного видно, що робоча група створила досить загальний (шаблонний) перелік загальних компетентностей, якими можна послуговуватися під час створення власного кожною державою, при цьому значно його доповнивши. До прикладу, у новій стратегії НУШ кількість ключових компетентностей збільшена вдвічі. Звісно, поки концепція НУШ стосується лише початкової та базової школи, однак вважаємо за необхідне подати перелік ключових компетентностей саме звідти, адже вже через декілька років до концепції НУШ також буде додано оновлений Державний стандарт професійної середньої освіти, який замінить Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, і таким чином буде стосуватися також старшої школи, про яку йде мова в нашій дослідницькій роботі.

Отже, серед ключових компетентностей нової стратегії НУШ виділено такі елементи:

- 1) *Вільне володіння державною мовою* (володіння навичками комунікації в усній та письмовій формі, що передбачає знання функцій мови, ресурсів (лексики, граматики) та норм української літературної мови, а також розуміння типів мовної взаємодії та особливостей стилів мовлення в інформаційних та художніх текстах, медіатекстах тощо; уміння здобувати та обробляти

- інформацію з різних джерел (друкованих та цифрових, включаючи аудіовізуальні), критично оцінювати її та використовувати для комунікації усно та письмово, для обґрунтування власних поглядів, переконань, суспільних і національних цінностей, що також є складовою цих вмінь; використання мовних засобів з відповідальністю та усвідомленням для досягнення особистих і суспільних цілей у різних життєвих та навчальних ситуаціях, а також для творчого самовираження, що враховує цінність української мови як засобу взаємодії на всій території держави);
- 2) *Здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами;*
 - 3) *Математична компетентність* (передбачає здатність розвивати та використовувати математичні знання та методи для вирішення різноманітних завдань у повсякденному житті; створення моделей процесів та ситуацій за допомогою математичних інструментів; усвідомлення важливості математичних знань і навичок в особистому та суспільному житті людини);
 - 4) *Компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій* (передбачають формування наукового підходу до розуміння світу; здатність і готовність використовувати комплекс наукових знань і методологій для визначення принципів природи; отримання досвіду в дослідженні природи та формулювання обґрунтованих висновків на основі зібраної інформації; усвідомлення впливу людської діяльності на зміни в природі; взяття на себе відповідальності за наслідки цієї діяльності);
 - 5) *Інноваційність* (передбачає розвиток здатності здобувача освіти реагувати на зміни та подолання труднощів; готовність до прийняття нових ідей; активне ініціювання змін в класі, навчальному закладі, родині, громаді і так далі; вміння визначати і проставляти перед собою конкретні цілі, мотивувати себе та

розвивати внутрішню стійкість і впевненість для самонавчання та досягнення успіху);

- 6) *Екологічна компетентність* (передбачає усвідомлення екологічних аспектів природокористування, необхідність охорони природи, дотримання правил поведінки на природі, економне використання природних ресурсів, а також розуміння взаємозв'язків та контексту господарської діяльності та важливості збереження природи для досягнення сталого розвитку суспільства);
- 7) *Інформаційно-комунікативна компетентність* (передбачає впевнене, критичне і відповідальне використання цифрових технологій для особистого розвитку і комунікації; здатність безпечно використовувати інформаційно-комунікаційні засоби у навчанні та інших сферах життя, дотримуючись принципів академічної доброчесності);
- 8) *Навчання впродовж життя* (передбачає здатність аналізувати та оцінювати власні потреби та ресурси для розвитку компетентностей, використовувати різні методи для їх поліпшення, знаходження можливостей для навчання і самовдосконалення. Також важливо вміти навчатися і працювати як в колективі, так і самостійно, організовувати власний навчальний процес, оцінювати свої досягнення, ділитися результатами з іншими та знаходити підтримку, коли це необхідно);
- 9) *Громадянські та соціальні компетентності, які мають тісний зв'язок з демократією, рівністю, справедливістю, добробутом, правами людини та здоровим способом життя* (здатність вчиняти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському та суспільному житті, включаючи заклад освіти і клас, ґрунтуючись на розумінні загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у

глобальному світі; критичне осмислення ключових подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їх впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію. Виявлення поваги до інших, толерантність, уміння конструктивно співпрацювати, співпереживати, долати стрес і вчиняти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації. Дотримання здорового способу життя, включаючи дбайливе ставлення до особистого та соціального здоров'я, усвідомлення особистих почуттів, здатність слухати внутрішні потреби. Розуміння правил поведінки та спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах та базуються на спільних моральних цінностях. Спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності);

10) *Культурна компетентність* (передбачає зацікавленість та постійний інтерес до вивчення культурних та мистецьких досягнень України та світу, повагу до культурних традицій українців, представників корінних народів і національних меншин, а також інших країн і народів. Також передбачає здатність розуміти і високо цінувати творчі методи вираження та передачі ідей у різних культурах через різні форми мистецтва та інші культурні вираження. Націленість на розвиток і вираження власних ідей та почуттів за допомогою культури і мистецтва також входить у це поняття);

11) *Підприємливість та фінансова грамотність* (здатність до активного використання можливостей і реалізації ідей, створення цінностей для інших у будь-якій сфері життєдіяльності. Також це передбачає готовність до активної участі в громадському житті, самостійного управління кар'єрою та особистим життям, вміння ефективно вирішувати проблеми та приймати відповідальність за прийняті рішення. Здатність до спільної роботи в команді для

планування та реалізації проєктів, що мають культурну, суспільну або фінансову цінність тощо).

Окрім переліку ключових компетентностей, у новій стратегії НУШ також знаходяться узагальнені результати, яких можна досягти при правильному поєднанні всіх або декількох ключових компетентностей. І такими результатами є: досвід учнів (особистий соціальний, навчальний, культурний) і особистісні якості; інтереси та потреби здобувачів освіти; уміння та ставлення, які формуються при різних сферах життя і відповідно різних життєвих ситуацій тощо.

Важливо також зазначити важливий компонент, який об'єднує всі ключові компетентності – наскрізні вміння, а саме:

- Читати з розумінням;
- Висловлювати власну думку в усній і письмовій формі;
- Критично і системно мислити;
- Логічно обґрунтовувати позицію;
- Діяти творчо;
- Виявляти ініціативу;
- Конструктивно керувати емоціями;
- Оцінювати ризики;
- Приймати рішення;
- Розв'язувати проблеми;
- Співпрацювати з іншими.

Отже, з огляду на пояснення до кожної ключової компетентності та наскрізні вміння варто зауважити, що засвоєння ключових компетентностей передбачене не в окремоті, а за допомогою оволодіння комплексною процедурою, в якій присутня для кожного елементу структури відповідна сукупність освітніх компонентів, що в загальному мають особистісно-діяльнісний характер.

Оскільки саме історія як навчальний предмет може значно допомогти у комплексному засвоєнні ключових компетентностей через міжпредметні

зв'язки варто розглянути саме на такому прикладі методичні підходи до організації навчання, спрямованого на їх розвиток. Більшість методистів та вчителів історії зазначають, що історію як навчальний предмет загалом можна поєднати майже з усіма предметами шкільного циклу. Одними з найпоширеніших міжпредметних зв'язків з історією є географія, «Людина і світ», громадянська освіта, правознавство, економіка, українська література, світова література, українська мова, художня культура, музичне мистецтво, захист України, інформатика, біологія і екологія і т.д. Гадаємо, варто оглянути формування кожної ключової компетентності за допомогою міжпредметних зв'язків на уроках історії в старшій школі. Звісно, під час уроку можливе і навіть необхідне формування відразу декількох компетентностей, однак наведені далі фрагменти будуть стосуватися кожної компетентності окремо. В подальшому можливе їх поєднання на одному уроці в старшій школі при достатній кількості часу, ресурсів та інших важливих умов.

Почнемо з «вільного володіння державною мовою». Досить цікавим методом для перевірки засвоєння набутих знань, вмінь та навичок з української мови та літератури є включення її як невеликого вкраплення до уроків з історії України в старшій школі. До прикладу, тема у 10 класі «Відносини УЦР із Тимчасовим урядом. I та II Універсали». Тема Універсалів завжди виноситься на зовнішнє незалежне оцінювання, а наразі на національний мультипредметний тест, тому текстам та наслідкам прийняття кожного Універсалу завжди приділяється досить багато часу. Цим можна скористатись для міжпредметного зв'язку і провести практичне заняття наступним чином:

1. Поділити клас на групи по 4-5 чоловік і таким чином вийде приблизно 5-6 груп.
2. Далі відповідно до кількості груп поділити текст Універсалу на відносно рівні частини та роздати групам на уроці для роботи з документом.
3. Попросити групи виконати вправу «Реставратор» навпаки. Зазвичай,

необхідно вставити пропущені (загублені) слова і вислови або ж знайти ж знайти якісь помилки. Однак задача учнів цього разу буде інакшою – їм необхідно буде стати філологами та на основі оригіналу тексту, написаного розмовною українською мовою початку ХХ століття, створити текст, яким би він був на сьогоднішній час, правильно проставляючи коми, уникаючи кальок, які раніше були дуже поширені та загалом правильно вибудовуючи структуру речень.

4. Після того, як кожна група попрацює ці своїм фрагментом, оновлений текст Універсалу необхідно буде з'єднати та виразно зачитати, використовуючи прийоми риторики.

Перед початком уроку або після нього можна буде також попросити консультації вчителя української мови, щоб він переглянув наскільки учні впорались із завданням та можливо надав свій варіант оновленого тексту будь-якої однієї частини Універсалу. Таким чином, усні зможуть продемонструвати свою набуту базу знань з української мови, помітити свої можливі слабкі місця, на які потім зверне увагу під час підготовки до ЗНО або НМТ, або з якої теми вчитель української мови повинен провести додатковий урок. Для вчителя ж історії це чудова можливість попрацювати з історичним документом, закріплюючи для учнів предметні та ключові компетентності під час виконання даного завдання.

Звісно, такий прийом можна використати під час роботи з будь-яким документом ХІХ-ХХ століття, при вивченні будь-якої теми. Однак, рекомендуємо використовувати дану вправу саме у старшій школі, адже раніше для учнів це може спричинити певні складнощі. Також не варто використовувати вправу надто часто, щоб не створити для старшокласників обтяжливості та негативних емоцій як до історії так і до української мови як навчальних предметів.

Наступною ключовою компетентністю є «Здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами». Наразі Україна готується до можливого входу до Європейського Союзу і тому в

освітній сфері почала зростати роль не лише державної мови, але й різноманітних іноземних мов, в тому числі Європейського союзу. Вже досить багато закладів загальної середньої освіти обрали для поглибленого вивчення іноземні мови і тому актуальним стало використання на уроках історії міжпредметних зв'язків з іноземною мовою (яка вивчається у закладі або є рідною для здобувача освіти). Дані зв'язки можна використовувати як на уроках історії України, так і всесвітньої, однак зараз наведений приклад буде стосуватись саме уроку всесвітньої історії у старшій школі.

До прикладу, під час вивчення в 11 класі теми «Меморандум Джорджа Кеннана і промова Вінстона Черчіля у Фултоні. Доктрина Гаррі Трумена і «план Маршалла» можна запропонувати учням продекламувати уривки з промови В. Черчіля, доктрини Г. Трумена в оригіналі, в потім спробувати своїми словами коротко перекласти і пояснити короткий зміст прочитаного уривку. Ще одним варіантом може слугувати аналог вправи «Впізнай героя» або «Хто є хто», однак зроблений іноземною мовою. Прослуховування тогочасних пісень в оригіналі або перегляд тогочасних телепрограм з новинами від іноземних держав, про якусь подію в історії ХХ-початку ХХІ століття може слугувати гарним варіантом для перевірки і закріплення знань іноземної мови, а також можливості перегляду або прочитання історичного матеріалу без авторського перекладу, адже навіть найбільш точний та дослівний переклад все одно завжди буде відрізнятись від оригіналу та іноді може містити зовсім іншу думку, від тієї, яку в неї закладав автор.

Окрім цього, здобувачам освіти можна пропонувати приготувати дуже коротку довідку або презентацію про політичну/військову/культурну постать іноземною мовою, що також буде корисним та цікавим експериментом. Позитивним в даних вправах та методичних прийомах є те, що загалом всі вони універсальні та можуть бути використані для уроку з будь-якої теми, навіть під час вивчення історії України можна оглянути декілька документів, які розповідають про тогочасне українське суспільство мовою оригіналу тощо.

Далі йде ключова компетентність під назвою «математична компетентність». Кожна історична подія має історичну дату, а це – цифри, отже – математика. Зазвичай, вам відомі використання простих прикладів під час пропедевтичного курсу «Вступ до історії» у 5 класі або під час вивчення «Відлік часу в історії. Лінія часу». Приклади за складністю можуть доходити до 7-8 класу, коли їх ще використовують як міжпредметні зв'язки з математикою під час викладання історії. Наступні класи вже не зачіпають, особливо старшу школу, адже простий приклад вже буде не цікавий.

Однак, кожна складне рівняння, яке має в результаті розв'язання відповідь одним числом або десятком можна загалом перетворити на будь-яку історичну дату. Найважливіше, вчителю історії перед організацією даної вправи заздалегідь проконсультуватися з вчителем математики, можливо навіть попросити допомоги у створенні або підборі гарних математичних прикладів чи рівнянь, що потім їх розв'язання могло дати відповідь у вигляді (00.00.0000) р., тобто день, місяць та рік історичної події. В даному випадку можна використовувати приклади з теми, яку учні нещодавно пройшли з математики, щоб вони її закріпили.

Дану вправу найкраще використовувати під час проведення уроку історії або на початку уроку на етапі актуалізації знань як проблемне завдання, вирішення якого познайомить їх з основною датою сьогодення уроку. Також можливе застосування на етапі закріплення знань нового матеріалу, особливо якщо протягом заняття була велика кількість дат для запам'ятовування, але вчитель хоче зробити акцент на одній основній (переломній) даті і завдає учням декілька рівнянь, щоб в результаті вони дізнались яка це історична подія і коротко пояснили її передумови, перебіг та наслідки. В залежності від складності рівнянь та прикладів, консультації з вчителем математики щодо спроможності окремого класу до швидкості їх розв'язання та загалом від різних обставин, дану вправу можна організувати або в парному, або у груповому виконанні.

Наступною є ключова компетентність у галузі природничих наук,

техніки і технологій. Стосовно даної компетентності, то її формування та закріплення дуже підходить для уроків історії у старшій школі. Передусім через те, що саме старшокласники вивчають дві світові війни та різноманітні хімічну, біологічну, технічну зброю, яка була винайдена під час даних кривавих подій та які наслідки в подальшому мали всі ці винаходи.

Тому, під час вивчення в 10 класі «Наслідків Першої світової війни» або «Наслідків Другої світової війни», а в 11 класі теми «Розгортання «холодної війни. Карибська криза» вчитель історії може акцентувати увагу учнів на тогочасних винаходах різних видів зброї. Таким чином, можна провести невелике практичне заняття або під час уроку узагальнення знань поділити учнів на команди (групи) і нехай кожен розповість про окремий вид зброї (біологічної, хімічної тощо) та які наслідки всі ці винаходи принесли природі. Так учні зможуть відволіктися лише від фактів та історичних дат та застосовуючи критичне, логічне мислення, причинно-наслідкові зв'язки та міжпредметні зв'язки, які зорієнтують їх до таких навчальних предметів як біологія та хімія, вони зможуть оглянути ті наслідки війни, про які зазвичай на уроці історії не говорять. Також, вони зрозуміють, що більшість винаходів зброї, яку використовували під час світових війн і досі наносить страшну шкоду природі тощо.

Далі йде огляд компетентності під назвою «інноваційність», адже історія, як навчальний предмет, виступає унікальним явищем, оскільки впливає на формування системи мислення та дозволяє людині вільно пересуватися в історичному просторі. Вона забезпечує особу знанням історичного досвіду, що в свою чергу допомагає правильно оцінювати сучасні політичні й соціальні процеси. Крім того, історичні знання сприяють формуванню власної точки зору особистості і навчають цінувати й поважати думки інших. Вивчення історії в сучасній школі не лише передбачає засвоєння фактів та концепцій, а й сприяє розвитку вмінь критичного мислення, творчого розв'язування проблем, з'ясування сенсу вивченого та використанню набутих знань та навичок у реальних ситуаціях. Використання

інноваційних технологій є ефективним способом розширення можливостей компетентнісного підходу у навчально-виховному процесі, особливо при вивченні історії в старших класах [8, с. 10].

До прикладу, наразі гарним приклад для формування у старшокласників інноваційного мислення є використання різних кроссенсів. Під час вивчення у 11 класі теми «Відновлення незалежності України» можна запропонувати учням спочатку попрацювати зі створеним кроссенсом учителя історії, а потім запропонувати здобувачам освіти самостійно створити власний кроссенс індивідуально або парою. Якщо вони не встигнуть цього зробити наприкінці уроку на етапі закріплення отриманих знань, принагідно завдати їм кроссенс на домашнє завдання і наступного уроку на етапі перевірки домашнього завдання або актуалізації знань перевірити, як учні впорались.

Також старшокласникам можна запропонувати міжпредметний зв'язок уроку історії та інформатики в старшій школі, щоб вони провели пошуково-дослідницьку роботу і знайшли цікавий онлайн-застосунок, який можна користуватись при розробці різних інтерактивних вправ з історичної тематики. Так, учні протягом тривалого часу працювали з вчителем, використовуючи онлайн-сервіси [learningsApps.com](https://www.learningsapps.com/), [Tagul.com](https://www.tagul.com/), [Canva.ua](https://www.canva.com/), [Google-form](https://www.google.com/forms/), Вебквести на онлайн-сервісі «Всеосвіта» тощо. Однак, зараз настільки швидко розвиваються технології, що вчитель не завжди спроможний відслідкувати новий сервіс та навчитися ним користуватися. Учні зараз більш швидкі в навчанні передових інформаційних технологій і могли б пошукати нові застосунки, навчитись ними користуватись та потім продемонструвати створену інтерактивну вправу. Такі проблемно-пошукові проекти можна робити у групах або парах та давати учням достатню кількість часу. Гадаємо, це було б досить цікавим інноваційним проектом як для учнів, так і для самого вчителя.

Варто також додати, що будь-який проект з актуальної теми, який зацікавив учнів та вчителя історії, правильно та якісно розроблений, має

дійсно перспективний напрям та можливість для здійснення, може вважатися проявом інновації та забезпечити формування в учнів «інноваційної» ключової компетентності. Однак підходити до виконання такого проєкту необхідно з усією обережністю, готовністю та бажанням потім довести його до кінця, який буде отримано дозвіл від керівництва закладу загальної середньої освіти.

Далі йде ключова компетентність під назвою «екологічна компетентність» і під час викладання історії міжпредметні зв'язки в даному випадку будуть стосуватися таких предметів, як біологія та екологія. Для правильного формування та закріплення даної компетентності у старшокласників варто під час вивчення історії України та всесвітньої зупинятися за важливих моментах екологічних катастроф. Звісно, відразу можна пригадати ідеальний варіант під час вивчення в 11 класі теми «Проблеми ядерної безпеки УРСР. Чорнобильська катастрофа: передумови, позиція влади, заходи для подолання, наслідки. Вплив на суспільну свідомість». Під час проведення практичного заняття з даної теми можна придумати безліч варіантів розробки цікавого уроку, який при цьому в результаті посприє також формуванню «екологічної» компетентності.

Проте, не потрібно також забувати про страшні події наприкінці Другої світової війни, які ми вивчаємо наприкінці 10 класу. До прикладу, під час вивчення теми «Закінчення Другої світової війни. Наслідки та втрати» ми маємо декілька параграфів підручника, присвячених скиданню США атомних бомб на японські міста Хіросіма та Нагасакі. Вчитель історії під час вивчення даної теми може запропонувати старшокласникам цікавий проєкт, попередньо поділивши клас на групи. Кожна групи матиме своє завдання для пошукової роботи:

I група – Усні історики. Повинні відшукати різні інтерв'ю із сучасниками даних подій та людиною, яка пережила обидва ядерні вибухи і залишилась живою.

II група – Телевізійники. Мають знайти згадки про скидання бомб у

різних телевізійних тогочасних новинах.

ІІІ група – Газетярі. Повинні пошукати різні газетні або журнальні замітки.

ІV група – Екологи. Мають розповісти з точки зору екології, якої шкоди нанесли дані вибухи природі та навколишньому середовищу повоєнної Японії.

V група – Сучасники. Їх задача полягає в тому, аби показати сучасний екологічний та загальний стан міст Хіросіми та Нагасакі.

Наприкінці заняття будуть зроблені висновки, в який окрім страшенних людських втрат, необхідно привернути увагу учнів також до екологічної проблеми як наслідку даної катастрофи. Ще одним варіантом проєктної діяльності з учнями 11 класу є можливість дослідити численні ядерні випробування, які проводили провідні європейські держави протягом 1950-1970 рр. та наслідки даних випробувань для екологічної ситуації в кожній країні.

Наступною є компетентність, що носить назву «інформаційно-комунікативна компетентність», міжпредметні зв'язки для засвоєння якої тісно пов'язують уроки історії з інформатикою. В сучасному світі майже кожен урок історії не обходиться без використання інформаційно-комунікативних технологій (далі – ІКТ). Однак, зазвичай ІКТ при підготовці до уроку використовує вчитель, однак під час виконання більшості завдань учні також нерідко нею послуговують в старшій школі.

В даному випадку можна обрати будь-яку тему з історії України або всесвітньої в 10-11 класі та задати учням найпростіше завдання – створення мультимедійної презентації чи пошук відеофрагменту. Більш складний для виконання буде створення власного анімованого мультфільму, коміксу, розроблення власної інтерактивної вправи (хмаринка слів у Tagul) тощо. Пошук інформації задля виконання проєктної роботи у мережі Інтернет також відноситься до використання учнями ІКТ. Тобто, наше сучасне життя загалом пов'язане з ІКТ і зазвичай і учні і вчитель вже мають досить потужну

базу у формуванні даної ключової компетентності, однак працювати над її покращенням та удосконаленням все одно не є зайвим.

Далі йде компетентність «навчання впродовж життя», яка має виключно важливе значення. Сформувавши дану компетентність у здобувачів освіти – це можлива гарантія того, що інші компетентності учень також засвоїть. Можливо, не відразу і навіть не у закладі загальної середньої освіти, однак «навчання впродовж життя» дозволить йому не зупинитись та закінчити формування будь-якої компетентності у закладі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої або вищої освіти.

І навіть після здобуття повної вищої освіти, людина не спиниться і буде навчатись на роботі, у повсякденні, під час свого суспільного життя тощо. Тому забезпечити формування даної компетентності є надзвичайно важливою умовою, яку потрібно розпочати з початковою школи і намагатись завершити в старшій школі.

Наступною йде компетентність «громадянські та соціальні компетентності, які мають тісний зв'язок з демократією, рівністю, справедливістю, добробутом, правами людини та здоровим способом життя». Під час викладання уроків історії в старшій школі допомогу у формуванні та закріпленні даної компетентності можна знайти завдяки міжпредметним зв'язкам з громадянською освітою, правознавством та навчальним предметом «Захист України». Для правильного поєднання міжпредметних зв'язків на уроці історії варто правильно підібрати тему уроку.

До прикладу, в 10 класі під час вивчення всесвітньої історії на темі «Закінчення Другої світової війни. Наслідки та втрати» можна використовувати міжпредметні зв'язки з громадянською освітою 10 клас. Розділ: Людина в соціокультурному просторі. Тема: Конфлікти. Таким чином, здобувач освіти матиме можливість критично оцінити причини зародження конфліктів, проаналізувати шляхи подолання конфліктних ситуацій та в подальшому сформувати для себе навички ефективної комунікації та ненасильницького розв'язання соціальних конфліктів.

Ще одним прикладом може слугувати також урок узагальнення знань з розділу «В боротьбі за українську незалежність» у 10 класі з предмету «історії України», коли вчитель може використати міжпредметні зв'язки з навчальним предметом «Захист України» і запропонувати учням перед даним уроком підготувати випереджувальне завдання з історії розвитку українського війська «Українські військові формування та участь українців у військових подіях ХХ ст.». Після застосування даного міжпредметного зв'язку здобувач освіти відчує емпатію до своїх предків та матиме змогу висловити власні думки щодо довгого шляху українського суспільства до власної держави, демократії, та прав (в тому числі свободи голосу). Даний урок дійсно сприятиме формуванню ключової компетентності «громадського та соціального» спрямування.

Наступною компетентністю є «культурна компетентність», для якісного формування якої в навчальній програмі 10-11 класу з історії України та всесвітньої, а також в підручниках з даних предметів виділені окремі параграфи наприкінці кожного розділу. Зазвичай, для правильно сконструйованого уроку, який містить культурну складову, використовують міжпредметні зв'язки з такими навчальними предметами як українська або світова література та художня культура. Навіть прослуховування музичного фрагменту або перегляд кінофрагменту, картин, прочитання уривків з художніх творів вже є міжпредметними зв'язками, які використовуються вчителем на уроці історії. Використання таких матеріалів не обов'язкове лише для уроку, присвяченому культурі відповідного періоду. Дані джерела історичної інформації можуть слугувати доповненням також будь-якої теми.

До прикладу, під час вивчення в 10 класі теми «Українська революція 1917-1921 рр». можна використовувати фрагменти з художніх творів В. Сосюра «Махно», В. Шкляр «Чорний ворон» («Залишенець»), «Маруся» тощо. Також, в 11 класі з теми «Україна в повоєнний період» можна запропонувати учням вдома ознайомитись з художніми творами А. Кокотюха «Червоний», В. Яворівський «Автопортрет з уяви», М. Гримич «Клавка», В.

Шкляр «Троща» або прочитати якийсь обраний фрагмент з даного твору безпосередньо під час уроку.

Окрім цього, завжди можна запропонувати старшокласникам провести невелику індивідуальну пошукову роботу (за бажанням), до прикладу, для уроку узагальнення з теми 10 класу всесвітньої історії «Міжвоєнний період країн Антанти» створити добірку джерел історичної інформації за жанрами:

1. Кінофільми на основі реальних подій, які присвячені подіям міжвоєнного періоду країн Антанти.
2. Тогочасні музичні твори.
3. Інформація з газет та журналів про повсякденне життя в міжвоєнний період.
4. Література міжвоєнного періоду країн Антанти.
5. Картини міжвоєнного періоду тощо.

Таким чином, можна створити добірку культурного спрямування відповідного періоду, потім під час уроку уроці продемонструють найбільш цікаві елементи з кожної добірки і познайомлять своїх однокласників з культурою означеного періоду. Наприкінці за допомогою вправи «Мікрофон» ми спробуємо коротку сформувані на основі культурних цінностей основну картину міжвоєнного періоду країн-учасниць Другої світової війни з політичного блоку Антанти. Учні ж матимуть можливість закріпити формування ключової «культурної компетентності».

Остання ключова компетентність носить назву «підприємницька та фінансова грамотність» та стосується застосування на уроках історії міжпредметних зв'язків з таких предметів, як економіка та фінансова грамотність (предмет вже має розроблену навчальну програму та здебільшого має вибірково-обов'язковий характер для закладів загальної середньої освіти). Під час вивчення уроку історії в старшій школі також доцільно використовувати вищезазначені предмети для формування в учнів даної ключової компетентності. До прикладу, з теми 11 класу всесвітньої історії «Корейська війна 1950-1953 рр. та Карибська криза 1962 р. і загроза

ядерної катастрофи. Спроби подолання міжнародних криз» можна залучити знання учнів з 10 класу предмету «Економіка» та спільно дослідити «Роль уряду у регулюванні національної економіки».

Внаслідок залучення міжпредметного зв'язку учні зможуть зрозуміти об'єктивні причини урядового регулювання ринкової економіки, зв'язок ефективності та справедливості, невдачі (обмеження) ринку і уряду та роль уряду як власника, виробника і споживача. Таким чином, використовуючи набуті знання з навчального предмету економічного спрямування та залучаючи різні історичні відомості та процеси старшокласники зрозуміють основні проблеми тогочасного періоду, причини міжнародних криз та матимуть можливість підвести логічні підсумки наприкінці уроку та закріпити формування такої ключової компетентності як «підприємницька та фінансова грамотність».

Отже, залучення міжпредметних зв'язків на уроках історії в старшій школі виявляється досить ефективним стратегічним напрямком для формування ключових компетентностей здобувачів освіти. Цей підхід дозволяє створити більш глибокий і збалансований освітній досвід, де історична інформація взаємодіє з іншими предметами, збагачуючи розуміння учнів і сприяючи їхньому комплексному розвитку.

На перший погляд, історія може здаватися відокремленою областю знань, але залучення міжпредметних зв'язків дозволяє створити цілісний підхід до освіти. Інтеграція історії з іншими предметами, такими як література, мова, математика чи наука, допомагає учням бачити взаємозв'язок між різними аспектами знань і розвивати у них ключові компетентності та універсальні навички.

По-перше, вивчення історії сприяє розвитку критичного мислення. Аналіз історичних подій вимагає зіставлення різних джерел і підходів до подій, а також вироблення власної точки зору. Міжпредметні зв'язки з математикою дозволяють старшокласникам використовувати статистичні методи для обробки історичних даних, а з мовами - аналізувати іншомовні

тексти та переклади, що допомагає розширити їхню культурну компетентність.

По-друге, вивчення історії розвиває навички дослідження та ділової комунікації. Старшокласники можуть вести проекти з історичної тематики, які об'єднують їхні знання з інших предметів. Наприклад, вивчення історії розвитку наукових відкриттів може включати роботу над проектами з фізики, хімії та біології. Це розвиває навички дослідницької роботи та співпраці в команді.

По-третє, міжпредметні зв'язки з історії сприяють розвитку моральних цінностей та громадянської свідомості. Вивчення історії подає приклади героїчних дій і вчинків людей, які змінювали світ на краще. Це спонукає учнів думати про власну роль у суспільстві та бути активними громадянами. Під час вивчення історії в контексті інших предметів учні мають можливість застосовувати свої знання в різних сферах життя. Це розширює їхній погляд на світ і надає практичний вимір їх навчанню. Крім того, такий підхід підтримує розвиток критичного мислення, аналітичних умінь та здатності до самостійного вирішення проблем.

Залучення міжпредметних зв'язків на уроках історії не лише поглиблює розуміння здобувачами освіти історичних подій, але також робить навчання більш захоплюючим і практичним. Цей підхід створює освітнє середовище, в якому учні готові до викликів сучасного світу, розвивають ключові компетентності та готуються до власної активної участі в суспільстві.

ВИСНОВКИ

Реформування системи освіти України справді потребує не лише технологічних нововведень, але й суттєвих змін в організаційному та змістовному аспектах навчального процесу. Сучасна увага зосереджена на учнівському центрованому підході, визнанні його індивідуальних здібностей та інтересів для стимулювання розвитку особистісного творчого потенціалу.

Успішне навчання сучасного здобувача освіти потребує створення сприятливих умов та використання ефективних форм, засобів та методів, що сприяють активності учня та розвитку його творчих здібностей. Однією з ключових проблем є формування в учнів старшої школи цілісної картини світу.

Концепція Нової української школи визначає інтегроване навчання як засіб формування цілісної уяви про об'єктивну дійсність. Це відображає сучасні підходи до організації освітнього процесу, спрямовані на глибоке розуміння та взаємозв'язок різних предметів, що сприяє більш повному розвитку учнів. З огляду на мету дослідження було розроблено декілька завдань даної роботи, якісне опрацювання яких дозволяє наразі робити певні узагальнення та ґрунтовні висновки.

1. Науково-педагогічна література в широкому спектрі дослідження відображає проблему інтеграції в освітньому процесі як актуальний аспект сучасної педагогіки. Нижче подано огляд основних напрямків і тенденцій в цьому аспекті:

- Концептуальні засади інтеграції в освіті: Багато досліджень присвячено розгляду концептуальних аспектів інтеграції в освіті. Вони визначають основні поняття, засади та мету інтегрованого навчання на уроках історії в старшій школі.

- Моделі інтегрованого навчання: Досить ґрунтовні також дослідження, які розглядають різні моделі інтегрованого навчання, включаючи тематичне, проблемне, проектне, міжпредметне та інші підходи.

- Ефективність і результати інтеграції: Наразі актуальним є численний моніторинг за результатами дослідження, що вивчає ефективність впровадження інтеграції в навчальний процес, а також вплив на результати навчання та розвиток учнів.

- Професійна підготовка вчителів для інтегрованого навчання: Дослідження також звертають увагу на питання професійної підготовки вчителів для успішної реалізації інтегрованого навчання.

- Інтеграція технологій в освітній процес: Деякі дослідники розглядають інтеграцію сучасних технологій в процес навчання та їх вплив на здійснення інтегративних підходів.

- Проблеми і перспективи розвитку інтегрованого навчання: Велика кількість науково-педагогічної літератури також висвітлює проблеми, які можуть виникнути при впровадженні інтегративних підходів, і пропонує шляхи їх вирішення.

Загальний аналіз цих аспектів дозволяє зробити висновок про важливість інтеграції в освітньому процесі та визначити шляхи подальших досліджень у цьому напрямку. Важливо також відмітити, що наукова та педагогічна база, яка наразі наявна у дослідженні інтегративного підходу та міжпредметних зв'язків досить потужна та змістовна, що дозволяє даним процесам стрімко розвиватися і зазвичай забезпечувати позитивний результат.

2. Після аналізу численних наукових доробок та напрацювань можна відзначити, що актуалізація концептуальних основ інтегрованих навчальних технологій загалом базується на наступних ключових аспектах, які висвітлені у науковій літературі:

1. *Цілісний підхід*: За останні роки у літературі зростає акцент на цілісний підхід до навчання. Інтегровані навчальні технології мають сприяти не лише навчанню предметів, але й розвитку загальних когнітивних, соціальних та творчих навичок учнів.
2. *Міждисциплінарність*: Однією з ключових ідей є підходи, що

сприяють перетину меж між різними предметними областями. Важливо визначити, які конкретні аспекти різних предметів можна поєднати для створення більш глибокого розуміння матеріалу.

3. *Створення контексту*: Акцент на створенні реального, значущого контексту для навчання. Використання сценаріїв, кейсів, проектів та прикладів з реального життя для інтеграції знань.
4. *Розвиток критичного мислення та творчості*: Інтегровані навчальні технології повинні активно сприяти розвитку критичного мислення, проблемного вирішення, та творчих здібностей учнів.
5. *Використання інформаційних технологій*: Застосування сучасних інформаційних технологій для підтримки інтеграції. Це включає в себе використання віртуальних засобів, онлайн-ресурсів, відеоматеріалів, та інтерактивних платформ.
6. *Орієнтація на потреби учня*: Підвищення індивідуалізації та адаптації навчання до потреб кожного учня. Інтегровані технології повинні створювати можливості для вибору шляхів навчання та розвитку відповідно до індивідуальних сильних сторін та інтересів учнів.
7. *Партнерство з громадою*: Акцент на залученні громади та партнерів з реального життя в навчальний процес для створення учбових сценаріїв, які відповідають реальним викликам та завданням.

Актуалізація цих концептуальних аспектів дозволить розширити та вдосконалити інтегровані навчальні технології відповідно до потреб і вимог сучасної освіти, щоб в результаті навчання у старшій школі формування особистості старшокласника набуло свого логічного завершення та продовжилось в закладі вищої освіти лише удосконалюватись тощо.

3. Шкільні курси історії мають величезний потенціал для застосування інтегрованих навчальних технологій, що дозволяє зробити процес вивчення історії більш цікавим, поглибленим і контекстуалізованим. Інтегровані підходи дозволяють об'єднати історію з іншими предметами та практичною діяльністю, що сприяє більш глибокому розумінню історичних процесів та

подій.

Реалізація інтегрованих навчальних технологій в шкільних курсах історії відкриває можливості для міждисциплінарного співробітництва, розвитку творчих та критичних мисленнєвих навичок учнів. Залучення різноманітних методів, таких як проектне навчання, використання мультимедійних ресурсів, рольові ігри та екскурсії, робить навчання історії більш динамічним і відповідальним на виклики сучасного освітнього середовища.

Враховуючи широкий спектр можливостей, що відкриває інтегрований підхід, можна стверджувати, що шкільні курси історії стають ключовим елементом розвитку учнів, які здатні аналізувати, робити висновки та застосовувати знання в різних сферах життя. Інтегровані навчальні технології допомагають сформувати в учнів багатогранний погляд на історію як на не відокремлену від інших наук науку, а як на складову сукупність життєвого досвіду та культурного спадку.

4. В результаті виконання даного завдання дослідницької роботи, а також проведення уроку під час переддипломної практики можна стверджувати, що загалом досвід реалізації міжпредметних зв'язків в рамках громадянської та історичної освітніх галузей виявився надзвичайно корисним і продуктивним для навчання учнів. Поєднання громадянської та історичної освіти дозволяє створити цілісний підхід до формування громадянської ідентичності та розвитку історичного мислення.

Здійснення міжпредметних зв'язків дозволило уникнути фрагментації знань і сприяло глибшому розумінню зв'язків між подіями минулого та сучасності. Громадянська освіта допомагла учням розуміти своє місце в суспільстві, сформувати ціннісні орієнтації, а історична освіта надала можливість вивчення джерел, розвитку критичного мислення та аналітичних навичок.

Спільне вивчення громадянської та історичної освіти також сприяє активній участі учнів у громадянському житті, формує в них почуття

відповідальності за майбутнє своєї країни. Впровадження міжпредметних підходів стає ключовим елементом виховання громадян, які розуміють і цінують історію свого народу та активно взаємодіють у суспільстві. Такий досвід реалізації сприяє глибшому й більш комплексному осмисленню учнями навчального матеріалу, що відкриває шлях до формування в них свідомих та активних громадян.

5. Застосування міжпредметних зв'язків у навчальному процесі старшої школи є ефективним стратегічним напрямком, спрямованим на розвиток ключових компетентностей учнів. Цей підхід створює унікальні можливості для інтеграції знань, вмінь та навичок з різних предметів, що сприяє глибшому розумінню та уніфікації отриманої інформації.

Однією з ключових переваг використання міжпредметних зв'язків є розвиток критичного мислення та аналітичних навичок учнів. Поєднання різних предметів створює учням можливість аналізувати проблеми з різних поглядів, робити висновки та розвивати навички самостійного критичного осмислення інформації.

Міжпредметні зв'язки також сприяють розвитку комунікативних навичок учнів, оскільки вони навчаються ефективно взаємодіяти з різномірною інформацією та використовувати її для розв'язання реальних проблем. Це робить навчання більш контекстуальним та зацікавленим для здобувачів освіти.

Застосування міжпредметних підходів також сприяє розвитку творчих здібностей учнів, оскільки вони мають можливість використовувати отримані знання для створення нових ідей та рішень.

Таким чином, міжпредметні зв'язки доводять свою ефективність у розвитку ключових компетентностей старшокласників, сприяючи їхньому глибшому розумінню та застосуванню набутих знань у різних контекстах.

Отже, дослідження з даної теми дало можливість зрозуміти значущість та перспективність впровадження інтегрованих підходів у навчальний процес. Особливо важливим виявляється застосування міжпредметних

зв'язків на уроках історії, де старшокласники можуть багатосторонньо розглядати історичні події та явища.

За допомогою міжпредметних зв'язків учителі можуть створити унікальне навчальне середовище, де історія переплітається з іншими предметами, роблячи навчання більш цікавим та зрозумілим для учнів. Тому, впровадження міжпредметних зв'язків на уроках історії в старшій школі є важливим елементом сучасного навчання. Використання інтеграції та міжпредметних зв'язків загалом сприяє глибшому розумінню історичних процесів, розвитку комплексного підходу до навчання та формуванню ключових компетентностей учнів, що є однією з ключових умов сучасної шкільної історичної освіти зокрема та освітнього середовища загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ампілогова Л. Модульна організація уроку. К.: Шкільний світ, 2008. С. 25-45.
2. Андрусенко А. Педагогічна суть сучасного уроку. *Завуч*. 2006. С. 12-46.
3. Арцишевська М. Суспільствознавча картина світу як теоретична основа інтеграції змісту шкільної освіти. *Шлях освіти*. 2000. № 3. С. 16-20.
4. Арцишевська М. Теоретико-методичні засади інтеграції знань про суспільство у змісті шкільної освіти: дис... канд. пед. наук: 13.00.09. Луцьк, Україна, 2000. 365 с.
5. Арцишевська М., Арцишевський Р. Інтеграція змісту освіти: монографія. Луцьк, Україна: Вежа, 2007. 213 с.
6. Барановська О. Модернізація змісту профільного навчання в світлі міжпредметної інтеграції. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2015. № 5. С. 94-100.
7. Баханов К. Навчання історії за інтегрованою системою. *Історія в школі*. 2000. № 5. С. 37-41.
8. Безсмертна В. Формування інноваційної особистості на уроках історії шляхом впровадження компетентнісного підходу. Онлайн-посібник. URL: <https://ed.poippo.pl.ua/bitstream/022518134/911/1/Історія%20Безсмертна%20В.%20І..pdf> (Режим доступу: 01.09.2023)
9. Бех І. Інтеграція як освітня перспектива. *Початкова школа*. 2002. № 5. С.5-6.
10. Богачик Т. Традиції та інновації у викладанні суспільних дисциплін. *Історія України*. 2005. №36. С. 44-52 с.
11. Большакова І. Комплексне навчання у 20-х роках ХХ століття як джерело розвитку міжпредметної інтеграції змісту навчання другої половини ХХ століття: *збірник наукових праць*. Випуск 18 (10-2015). С. 36-41.

- 12.Бондар В.І. Коханко О. Г. Дидактика: теорія і технологія вивчення. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. 145 с.
- 13.Василюк О. Формування компетентностей учнів на уроках історії засобами міжпредметних зв'язків: збірник наукових праць. *Педагогічні науки*. Випуск LXXXIV. Том 1. 2018. С. 39-42.
- 14.Власов В. Яким має бути сучасний урок історії. *Історія в школах України*. 2008. № 1. С. 15-19.
- 15.Голованов С. Нетрадиційні уроки історії з використанням історичних мінівистав. *Історія в школах України*. 1996. № 1. С. 29-34.
- 16.Гончаренко С., Мальований Ю. Інтегроване навчання: за і проти. *Освіта*. 1994. 16 лютого. С. 2-9.
- 17.Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. Офіційний інтернет-ресурс Верховної ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#Text> (Режим доступу: 10.09.2023)
- 18.Джулик О., Козловська І., Собко Я. Взаємозв'язки філософських та психологічних основ процесів інтеграції в освіті. *Філософські пошуки*. Вип. ІУ, Львів, 1997. С.132-136.
- 19.Добриця М. Шляхи реалізації міжпредметного підходу на уроках історії. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 22(257). Ч. III. 2012. С. 89-94.
- 20.Довгань В. Формування громадянських компетентностей на уроках історії як один із змістових аспектів особистості XXI століття. *Дидактика: теорія і практика*. Київ: Педагогічна думка, 2018. С. 71-75.
- 21.Жидкова Н. «Внутрішньопредметні та міжпредметні зв'язки як засіб набуття досвіду навчальної діяльності учнів на уроках правознавства». *Проблеми сучасного підручника*. 2016. Вип. 16. С. 135–148.

- 22.Защитинська С. Міжпредметні зв'язки на уроках історії. *Історія в школі*. 2001. № 5. С. 25-27.
- 23.Кіркова А. М. Світ на рубежі II й III тисячоліття. Глобальні проблеми людства й особиста безпека. Інтегрований урок із всесвітньої історії та ОБЖД. 11 клас. *Історія та правознавство*. 2008. № 14. С. 14-18.
- 24.Клепко С. Концепція інтегративної освіти або чим сучасна філософія може допомогти педагогіці. *Педагогічна практика та філософія освіти: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (25-26 листопада 1997 року)*. Полтава: ПОПОПП, 1997. С. 66-68.
- 25.Ковальова В.І. Інтеграція навчального процесу як чинник розвитку пізнавальної активності учнів. URL: http://osvita.ua/school/lessons_summary/ (Режим доступу: 12.09.2023)
- 26.Козловська І. М., Литвин А.В. Інтеграція та наступність у розвитку навчального знання: методологічний аспект. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика : зб. наук. праць: у 2 ч. / за ред. І. Ф. Зязюна, Н. Г. Ничкало. К., 2001. Ч. 2. 2001. С. 177-183.*
- 27.Козловська І., Собко Я. Принципи дидактики в контексті інтегративного навчання. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 4. С. 48-51.
- 28.Коменський Я. Велика дидактика. К.: Радуга. 1955. 420 с.
- 29.Корнеєв В. Інтеграція предметів: історія і географія. *Історія в школі*. 1998. № 2. С. 14-19.
- 30.Коханко О. Історичні аспекти розвитку інтегрованого підходу в освіті. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. *Теорія і практика навчання та виховання*. Серія 17. 2019. С. 93-100.
- 31.Локшина О.І, Богданова А.М. Зміст шкільної освіти в країнах Європейського Союзу: теорія і практика (друга половина XX – початок XXI ст.), 2009. 404 с.
- 32.Мантула Т. Інтегроване викладання та міжпредметні зв'язки в історичному аспекті та сьогодні. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. № 21. С. 95-99.

33. Мариновська О. Інтегроване навчання: технологічний аспект. *Рідна школа*, 2014. № 4/5 (квітень–травень). С. 32–36.
34. Мартищенко Т. Інтегрований урок «Микола Руденко – поет, політик, борець, громадянин». 11 клас. *Історія та правознавство*. 2009. № 9. С. 12-17.
35. Матяш Н. Проектування міжпредметних компетенції на основі взаємозв'язку біологічного і хімічного змісту. *Рідна школа*. 2012. № 6. С. 44-48.
36. Мороз І. Сутність інтегративного підходу навчання історії. Компетентнісно орієнтоване навчання: виклики та перспективи: збірник тез III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Компетентнісно орієнтоване навчання: виклики та перспективи», Київ, 29 березня 2021 р. (наукове електронне видання). Київ, Україна: Педагогічна думка, 2021. С. 135–138.
37. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія. 6-11 класи». Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). Офіційний інтернет-ресурс Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (Режим доступу: 06.09.2023)
38. Нестандартні форми уроків. *Педагогічна академія пані Софії*. 2006. травень. С. 3-7.
39. Нова українська школа: ключові компетентності. Офіційний інтернет-ресурс Український інститут розвитку освіти. URL: <https://uied.org.ua/nova-ukrayinska-shkola-klyuchovi-kompetentnosti/> (Режим доступу: 10.09.2023)
40. Носенко Е.Л. Картина світу як інтегруючий фактор у змісті освіти. *Гуманітарні науки*. 2001. № 32. С. 48-59.

- 41.Острове́рхова Н. Інтегрований урок та його аналіз. URL: <http://osvita.ua/school/technol/714> (Режим доступу: 07.09.2023)
- 42.Падун Н. О., Андрі́їв Н.Й. Особливості форм інтегрованого навчання у сучасній школі. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. *Психолого-педагогічні науки*. 2011. № 1. С. 82-89.
- 43.Падун Н., Падун А. Інтегроване навчання як міждисциплінарна проблема. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. *Психолого-педагогічні науки*. 2017. № 2. С. 26-31.
- 44.Панченко С. Нестандартні форми уроків. *Відкритий урок*. 2006. №23-24. С 12-14.
- 45.Пометун О. Навчання історії і громадянської освіти: окремі чи інтегровані курси. Компетентнісно орієнтоване навчання: виклики та перспективи: збірник тез III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Компетентнісно орієнтоване навчання: виклики та перспективи», Київ, 29 березня 2021 р. (наукове електронне видання). Київ, Україна: Педагогічна думка, 2021. С. 180–183.
- 46.Пометун О.І., Гупан Н.М., Власов В.С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.
- 47.Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2005. 135 с.
- 48.Пушкарьова Т., Топузов О. Інтегративно-діяльнісна педагогіка: монографія. Київ, Україна: Педагогічна думка, 2019. 276 с.
- 49.Ремех Т. Міжпредметна модель шкільної громадянської освіти. International scientific and practical conference «Pedagogy and Psychology in the Modern World: the art of teaching and learning»: conference proceedings, February 26–27, 2021. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2021. С. 150–154.

- 50.Риженко Л. Розвиток літератури та мистецтва в Україні в середині 60-х – на поч. 80-х рр. Інтегрований урок. 11 клас. *Історія та правознавство*. 2007. № 2. С. 17-20.
- 51.Савченко М. Вивчаємо історію голокосту – розвиваємо загальнолюдські цінності і толерантність особистості учнів. *Дидактика: теорія і практика*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 148–160.
- 52.Сарана Ж. Інтегрований урок «Ідеологічний наступ сталінізму – «жданівщина». *Історія та правознавство*. 2010. № 26. С. 17 – 18.
- 53.Сербин Л. Система застосування інтерактивних технологій на уроках історії / Лілія Петрівна Сербин. *Таврійський вісник освіти*. 2013, № 3. С.224-232.
- 54.Створити цілісну картину світу. Інтегроване навчання в школі. *Завуч*. 2007. №21. С 2-12.
- 55.Сухомлинський В. Вибрані твори в 5-ти т. Радянська школа. К., 1976. Т. 4. 640 с.
- 56.Тимошенко О. Чорнобильська катастрофа та її наслідки крізь призму вивчення поеми Івана Драча «Чорнобильська Мадонна». *Історія та правознавство*.2011. № 11. С. 29-31.
- 57.Туріщева Л. Бінарний урок з психології та всесвітньої історії «Люди і країни Західної Європи». 11 клас. *Історія та правознавство*. 2010. № 19-21. С. 40-44.
- 58.Тягай І. Суть та історія запровадження інтерактивного навчання. *Математика в сучасній школі*. 2012. № 11/12. С.42-46.
- 59.Ушинський К. Д. Матеріали до 3 тому «Педагогічної антропології». [збірник творів: в 11-и т.]. М., 1950.Т. 10. 609 с.
- 60.Формування змісту профільного навчання: теоретико-методологічний аспект : кол. монограф. / [авт. кол.: Г. О. Васьківська, В. І. Кизенко, С. В. Косянчук, О. В. Барановська та ін.]. Київ, 2018. 260 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/713853/> (Режим доступу: 12.09.2023)

- 61.Фрейман Г. Кооперативна технологія навчання як засіб формування громадянської позиції старшокласників на уроках історії. *Історія в школі*. 2011. №5-6. С.30-32.
- 62.Ханас Й. І. «Розстріляне відродження» в Україні. Інтегрований урок. 10 клас. *Історія та правознавство*. 2008. № 9. С. 17-22.
- 63.Химинець В.В. Інноваційно-освітня діяльність. Ужгород, 2007. 364 с.
- 64.Чорна В. І. Дослідження тоталітаризму та його проявів у суспільно-політичному та культурному житті СРСР у 30 – 80-х рр. минулого століття. Інтегрований урок. *Історія та правознавство*. 2006. № 17-18. С. 39-48.
- 65.Що таке інтеграція? Інтегровані уроки. URL: http://teacher.at.ua/publ/shho_take_integracija_integrovani_uroki/ (Режим доступу. 10.09.2023)